

UDK: 929 Budak, M.
314.743(497.1=163.42)"1929/1941"
329.17/.18(497.5)"1929/1941"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. 5. 2008.
Prihvaćeno: 2. 6. 2008.

Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata

TOMISLAV JONJIĆ
Zagreb, Republika Hrvatska

STJEPAN MATKOVIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Unatoč konjunkturi tema vezanih uz ustaški pokret, još je uvijek dosta nepoznanica na koje je potrebno odgovoriti radi stjecanja što cjelovitijeg uvida u političku organizaciju važnu za razumijevanje suvremene hrvatske povijesti. U cilju dobivanja nepristranih i pouzdanih obavijesti o temi koja nije dovoljno istražena, autori u ovome tekstu nastoje na temelju izvornih dokumenata, historiografskih djela i drugih vrsta zapisa, rekonstruirati pitanje povratka Mile Budaka iz emigracije u domovinu. U prilogu donose četiri neobjavljena arhivska dokumenta te jedan objavljeni, koji je prvi put preveden na hrvatski jezik.

Gljučne riječi: politička emigracija, ustaški pokret, sporazum Cvetković-Maček

Hrvatski književnik i političar dr. Mile Budak u emigraciju je otišao 2. veljače 1933.¹ Do tada je stekao zavidnu književnu, političku i odvjetničku reputaciju. Politički se oblikovao još prije Prvoga svjetskog rata u pravaškome duhu, osobito se istaknuvši, kao student prava zagrebačkog Sveučilišta, u djelovanju političko-literarnog „mladohrvatskog“ pokreta koji je nastojao na valovima mladenačkog zanosa utkati novo tkivo u razjedinjeno pravaštvo. Nakon osnivanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca nastavio je djelovati u sklopu Hrvatske stranke prava (HSP), sljednice „frankovačkog“ smjera u pravaškim redovima, koji se, za razliku od Starčevićeve stranke prava, protivio hrvatskom spajanju sa Srbijom. Zbog velikog zaokreta na političkoj sceni, pravaštvo je tada izišlo kao gubitnik u odnosu na ojačalu Hrvatsku pučku (republikansku) seljačku stranku, koja je pod čvrstim vodstvom Stjepana Radića preuzela kormilo hrvatskoga nacionalnog pokreta. Istodobno je Budak završio studij prava, doktorirao na temelju rigorozna (1920.) i otvorio vlastiti odvjetnički ured u Zagrebu (1923.). Vrhunac uspona političke karijere u „vidovdanskom“ razdoblju ostvario je izborom u gradsko zastupstvo u Zagrebu i postavljanjem na mjesto

¹ Vinko NIKOLIĆ, «Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske. Uz stotu godišnjicu njegova rođenja», u: *Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske. Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja 1889-1989*, Barcelona – München, 1990., 10.

odgovornog urednika tjednika *Hrvatsko pravo*, glavnih novina HSP-a. Uvođenje šestosiječanjske diktature označilo je novu etapu u razvitku pravaštva što je rezultiralo velikim promjenama u djelovanju svih njegovih pripadnika.

Iako je bio član vodstva zabranjenog HSP-a i njegov politički istomišljenik, nema potvrde za tvrdnju da je Budak emigrirao radi toga što ga je na odlazak u inozemstvo pozvao ustaški poglavnik, dr. Ante Pavelić.² Najvjerojatnije je da je odluku o tome donio sâm, zbog nemogućnosti daljnjega političkog djelovanja u domovini i pod dojmom pojačanih progona kojima je bio izložen nakon što je kralj Aleksandar proglasio diktaturu.

Naime, na proglašenje diktature hrvatska je mladež iz različitih političkih skupina, među kojima su prednjačili pravaški omladinci, reagirala oružanim akcijama. Nakon jedne od njih, atentata na Aleksandrova pouzdanika i predsjednika «Jugoslavenske štampe d.d.» u Zagrebu, Tonija Schlegela, koji je izveden 22. ožujka 1929., sedam mjeseci kasnije, 29. listopada 1929. uhićen je i Budak, koji je u redarstvenim uzama u zagrebačkoj Petrinjskoj ulici proveo tri mjeseca, a dodatna četiri mjeseca bez ikakve je osude odležao u pritvoru Sudbenoga stola.³ Neposredno nakon atentata zagrebačka policija je „pozvala“ vodeće predstavnike gotovo svih političkih organizacija, uključujući Seljačko-demokratsku koaliciju, Orjuna, Hanao, komuniste i pravaše na čelu s Budakom, na izjašnjavanje o tom atentatu.⁴ Optužnica protiv sudionika tog atentata i izvršitelja drugih diverzija u Zagrebu i okolici izvedenih tijekom 1929., koja je obuhvatila 23 osobe, podignuta je 10. ožujka 1931.⁵ Budak njom nije bio obuhvaćen, ali je u suđenju, koje se po imenima dvojice prvooptuženika naziva procesom Hraniloviću, Soldinu i dr., i koje je pred Kraljevskim sudbenim stolom u Zagrebu teklo u svibnju i lipnju 1931., sudjelovao kao istaknuti branitelj.⁶

² Da je Budak emigrirao «navodno na Pavelićev poziv», ustvrdio je Ante Moškov u svojevremeno istražnom elaboratu, sastavljenom za potrebe jugoslavenskih vlasti, nakon što su ga britanske vojne vlasti u listopadu 1946. uhitile i izručile Jugoslaviji (A. MOŠKOV, *Pavelićeva doba*. Priredio i bilješkama popratio Petar Požar, Split 1999., 131.) Riječ je o kompilaciji Moškovljevih tekstova i istražnih zapisnika, koje su priređene na vrlo problematičan način i s mnogobrojnim priređivačevim pogriješcima. Kao i sve druge iskaze dane pred redarstvenim vlastima, i Moškovljeve tvrdnje treba uzimati s krajnjim oprezom. U kakvim su prilikama one nastajale, govori svjedočenje Željka Rukavine, koji je opisao torturu kojoj su pred jugoslavenskim komunističkim istražiteljima bili podvrgnuti politički osumnjičenici, među kojima je bio i on sâm, dodajući: «Istovremeno je u zatvoru bio Ante Moškov, domobranski general. Nalazio se je u ćeliji br. 37 pred kojom je uvijek poslije saslušanja bilo krvi.» (Željko RUKAVINA, «Sudbina 'TOHO-a' (O Tajnoj organizaciji hrvatske omladine), *Zatvorenik*, 2/1991., br. 10-11, Zagreb 1991., 21.-25.)

³ Jere JAREB, «Prilog životopisu Dra Mile Budaka (Sv. Rok, Lika, 30. kolovoza 1889. – Zagreb, 7. lipnja 1945.)», u: *Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske*, n. dj., 26.-27. Slično je Budak izjavio i 26. svibnja 1945. jugoslavenskim istražnim vlastima. (Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., 94.)

⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, «Zagrebački novinar Antun Schlegel i njegov utjecaj na politiku u prvoj četvrtini dvadesetog stoljeća», u: *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001., 253.-255.

⁵ Optužnica Državnog tužništva u Zagrebu I. 6538/29 od 10. ožujka 1931. u posjedu suauto-ra ovog teksta, T. Jonjića.

⁶ U pismu koje je J. Jarebu uputio 8. veljače 1963., dr. Vladko Maček navodi kako je on branio Stjepana Javora, ali se ne sjeća koga je branio M. Budak. Nadalje opisuje, kako je Budak procesu naglašeno davao političku boju, dok se je on, Maček, svake politike klonio i zahvaljujući tomu

Iduće je godine na Budaka izvršen atentat. To nije bio prvi napad na život hrvatskih oporbenih političara nakon proglašenja diktature.⁷ Uz mnogobrojna uhićenja i redarstvena zlostavljanja, nakon kojih su slijedile osude, pa i smrti pojedinih istražnika, započeli su i tvorni napadi na najistaknutije javne radnike.

Prvi je glavom platio Albanolog svjetskoga glasa, od 1928. imenovani profesor za povijest jugoistočne Europe na budimpeštanskom Sveučilištu, publicist i pravaški političar dr. Milan Šufflay, koji je podlegao sutradan nakon napada željeznom šipkom u zagrebačkoj Dalmatinskoj ulici, izvedeni 18. veljače 1931.⁸ Šufflayevo je umorstvo sablaznilo javnost, a oštrim je prosvjedom u travnju 1931. reagirala i Njemačka liga za zaštitu ljudskih prava, u čije su ime prosvjed potpisali Albert Einstein i Heinrich Mann.⁹ Tijekom 1932. bilo je više glasova da su režimski krugovi donijeli odluku o izvršenju atentata na Mačeka, Trumbića i Pernara.¹⁰ U sljedećem razdoblju ti će političari biti pošteđeni fizičkih napada, ali će zato neki drugi smrtno stradati.

U kontekstu rasprave o Budakovu odlasku u emigraciju, korisno je pokazati na jedan arhivski dokument koji nas upućuje na odnos vlasti prema Šufflayu, ali i na pitanje njezina odnosa prema političkoj emigraciji. Prigodom raščlambe treba li Šufflayu, kao zagovorniku ideja koje su režimu nepoćudne, izdati putovnicu za inozemstvo, a na upit Odeljenja za državnu zaštitu I., veliki župan zagrebačke oblasti izvještava: „Dr Milan Šufflay poznat je kao veoma istaknuti separatista. On je godinama saradjivao sa frankovcima, a u zadnjim godinama podržavao je i podržava veze sa istaknutim ljudima bivše H.S.S. /.../ No bez svake je sumnje i to, da će on u inostranstvu ako mu se zato pruži

spasio Javora smrtnu osudu, na čemu mu je Javorova obitelj bila zahvalna (J. JAREB, «Prilog životopisu...», 27.). U stvarnosti, s obzirom na političku pozadinu i motivaciju procesa, kao i način na koji je on vođen, politiku u njemu nije bilo moguće izbjeći, a ta činjenica nije ni u kakvoj neposrednoj vezi s izrečenim osudama. Javor je bio osmooptuženi, dok je Budak branio petooptuženoga Stjepana Horvateka i sedamnaestooptuženoga Milu Starčevića. Obojica su dobili vremenske kazne (Horvatek petnaest godina, Starčević godinu i pol), kao i Javor, koji je osuđen na 20 godina. Na smrt su osuđeni samo Marko Hranilović i Matija Soldin, koji su i obješeni 25. rujna 1931. (Dijelovi sudskog spisa i rukopisnih bilježaka Marka Hranilovića u posjedu suautora ovog teksta, T. Jonjića. Usp. Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942., 486.-491.)

⁷ Više o represiji na temelju arhivskih istraživanja kod: James J. SADKOVICH, „Terrorism in Croatia, 1929-1934“, *East European Quarterly*, No. 1, March, 1988, 55.-79.

⁸ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 506. i Bosiljka JANJATOVIĆ-Petar STRČIĆ, „O ubojstvu dr. Milana Šufflaya“, *Historijski zbornik*, 48/1993., 89.-107.

⁹ Tekst prosvjeda v. u: *Dr. Milan Šufflay – znanstvenik, borac i mučenik. Povodom 60. godišnjice od atentata 1931 – 1991.*, izd. Hrvatske stranke prava, Zagreb 1991., 145.-147.

¹⁰ Ljubo BOBAN, «Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929-1935)», *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 2, II. izd., Zagreb 1989.; 36-37; Ivo PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986., 329.-331. Da je bila «javna tajna» kako su nakon Šufflaya «slijedeće žrtve Budak i Trumbić», ustvrdio je i Dido Kvaternik 1961. u članku «Trumbić spram politike H. S. S. i ustaškog pokreta» (Eugen Dido KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja 1925 – 1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb 1995., 209.) Prema bilješkama u ostavštini Ive Politea, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, širile su se glasine o tome da su na smrt osuđeni Maček, Budak, Trumbić, Pernar «i još 23 ugledna Hrvata». (Usp. Darko SAGRAK, *Mile Budak o sebi i drugi o njemu*, Zagreb 2006., 452.)

prilika, poraditi u zajednici sa subverzivnim elementima Drom Pavelićem i drugovima. Pitanje je jedino da se prosudi, da li bi rad Dra Šufflaya u inostranstvu [bio, op. a.] štetniji po državu od njegova rada u zemlji, gdje je doduše pod neprestanom pratnjom i paskom, ali gdje ipak po svoj vjerojatnosti štetno djeluje bilo dopisima u inostranstvo, bilo lošim informiranjem prolazećih stranaka, bilo saradnjom sa političkim bićima.¹¹ Ovo izvješće postaje važnije, ako uzmemo u obzir da će Budak u emigraciju krenuti s „legalnim putnim ispravama“.¹²

Budaka su 7. lipnja 1932. usred dana i nadomak središnjega zagrebačkog trga, u veži zgrade u Ilici 10 napale dvije nepoznate osobe, te mu je batinama razbijena lubanja.¹³ No, za razliku od Šufflaya, Budak je atentat preživio. Napadači su uhićeni i krajem godine osuđeni na trogodišnje zatvorske kazne. Međutim, većinu je zanimalo tko se krije iza atentata, jer je malo tko vjerovao da su anonimusi iz provincije na svoju ruku „utjerivali pravdu“ protiv poznatih kritičara jugoslavenstva.

Ima više različitih tumačenja o tome tko se točno krio iza atentata i koji su bili ciljevi organizatora zločina. Budak je držao da su iza napada na njegov život stajali ljudi zagrebačkog šefa policije Janka Bedekovića.¹⁴ Režim je, prema nekim hrvatskim povjesničarima, htio iz Mačekove blizine maknuti «frankovce» i njihov politički utjecaj.¹⁵ Suvremeni srpski povjesničari opisuju atentat kao dio represije, ali ne vide u njemu podlogu za napade na režim diktature.¹⁶ Atentat na Budaka vide u kontekstu državnog „obračuna sa ekstremnom desnicom“, premda nisu predloženi dokazi koji bi upućivali na neku Budakovu ekstremnost u razdoblju do njegova odlaska u emigraciju i pristupanja Ustaškom pokretu. Doduše, taj problem možemo uočiti i kod hrvatskih povjesničara, kao što je slučaj kod renomiranog Ljube Bobana koji je oprezno otvorio pitanje odnosa HSP-a i Ustaškog pokreta, iznoseći pri tome ocjenu da je u vremenu donošenja Zagrebačkih punktacija Budak bio „na putu transformacije

¹¹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), grupa VI c, Inv. br. 263.

¹² Lj. BOBAN, «Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića», 62.

¹³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, n. dj., 512. Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006., 220.-223. U beogradskoj *Politici* dopisnik je naveo da su napadači, njih trojica, koristili i sjekiru. „Napad na dr. Milu Budaka u Zagrebu“, br. 8648, 8. juna 1932., 7.

¹⁴ Ivo PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split 2002., tekst Budakova saslušanja u prilogu knjige, str. 2. Iz jednog razgovora proizlazi da je za uklanjanje uglednih Hrvata u tom vremenu bila zadužena tajna teroristička organizacija Mlada Jugoslavija, kojom su upravljali Bedeković i zapovjednik mjesne posade (komandant mesta u Zagrebu). Henri POZZI, *Black Hand Over Europe*, Zagreb 1994. (prvo izdanje 1935.), 37. Takvu hipotezu potvrđuje i pismo S. Pribičevića upućeno R.W. Seton-Watsonu neposredno nakon atentata (Pariz, 14. lipnja) u kojemu stoji da je atentat izvela Mlada Jugoslavija „o kojoj cela zemlja zna, da je pod kraljevim prorektoratom i da je vlada financijalno izdržava“. R. W. *Seton-Watson i Jugoslaveni*, 239.

¹⁵ Tako J. JAREB, «Prilog životopisu...», 27.-28. Na istome mjestu autor navodi kako je Budak nekoliko mjeseci kasnije, prije polaska u emigraciju, preporučio Mačeku da surađuje s dr. Lovrom Sušićem, kao predstavnikom Hrvatske stranke prava. (Isto, 30.)

¹⁶ Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, Beograd 2006., 297.-299.

od pravaša u ustašu“, a da je na sastanku Izvršnog odbora SDK „predstavljao ustašku orijentaciju“. ¹⁷

Protivnici diktature brzo su reagirali na atentat, nastojeći skrenuti pozornost međunarodne javnosti na neprihvatljivu situaciju u Kraljevini Jugoslaviji. Osudili su zločin i upozorili na tragove koji vode do inspiratora napada. Zločin je izazvao zgražanje šire kulturne javnosti pa je u srpnju 1932. nastao dokument pod naslovom «Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika povodom atentata na život Mile Budaka, doktora prava i hrvatskog književnika», koji je potpisalo 209 uglednih osoba različitih ideoloških svjetonazora iz hrvatskoga javnog života. ¹⁸ No, kao ni drugi slični pokušaji, ni ovaj prosvjed nije doveo do promjene hegemonističkog smjera jugoslavenskoga režima.

Među onima koji su ocjenjivali prilike u jugoslavenskoj državi u povodu niza političkih atentata, osobito su se istaknuli politički emigranti koji su nastojali razobličiti diktatorski sustav. Njihovi zapisi ilustriraju proturječna gledišta na odnose u hrvatskoj politici. August Košutić, koji je uz Jurja Krnjevića bio glavni HSS-ovski izaslanik u emigraciji, pisao je u povodu atentata na Budaka iz Beča da su njime najavljena druga ubojstva prominentnih Hrvata, a glavna meta je Maček. ¹⁹ Vodeći srpski političar iz Hrvatske, emigrant Svetozar Pribićević, u Parizu je, na tragu svoga revanšizma prema nekadašnjim saveznicima, zapisao kako „slučaj Budakov dokazuje, da se zaista počelo!“ ²⁰ Komunist August Cesarec pribilježio je da su „jugofašisti“ skoro ubili Budaka, a što je još važnije, prepričao je svoj razgovor iz jeseni sa žrtvom atentata. Prema Cesarecu: „Tada je on [Budak, op. a.] u jednom razgovoru koji sam imao s njime, procjenivao situaciju tako, da bi slobodni izbori provedeni u hrvatskim krajevima pokazali vrlo znatno oslabljenje Radićevaca, a tome naprotiv, vrlo znatno ojačanje frankovaca s jedne i komunista s druge strane. Sam dr. Budak je, naravno bio antikomunist, iako se nije ni malo žacao podržavati veze s komunistima, koje je smatrao 'hrvatskima'. I koliko je njegova procjena mogla biti tačna obzirom na komuniste /.../ toliko je mogla i može biti tačna i obzirom na frankovce, kakogod inače o tome sudili ljudi od seljačke stranke“ ²¹

Nakon oporavka, Budak je u svojstvu predstavnika HSP-a sudjelovao u političkim razgovorima koji su vođeni u Zagrebu od 5. do 7. studenoga 1932. i koji su okončani potpisivanjem tzv. Zagrebačkih punktacija. Te su punktacije

¹⁷ Lj. BOBAN, „Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića“, 62.-63.

¹⁸ J. JAREB [pr.], «Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika povodom atentata na život Mile Budaka, doktora prava i hrvatskog književnika», *Hrvatska revija*, 25/1975., sv. 4, Barcelona 1975., 665.-675.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 93.-94. «Protest i apel» nije bio objavljen u Kraljevini Jugoslaviji, nego u ustaško-domobranskim publikacijama u inozemstvu.

¹⁹ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija*, knj. II., Zagreb-London 1976., 236.-237.

²⁰ Isto, 238.

²¹ Ivan JELIĆ, „Izvjestaj Gute [August Cesarec] o situaciji u zemlji“, *Naše teme*, 12, Zagreb 1984., 3024.

izazvale različite reakcije u zemlji i u emigraciji.²² Zbog sudjelovanja u njihovoj pripremi i potpisivanju, Maček je 31. siječnja 1933. interniran, a uskoro i izveden pred Sud za zaštitu države, te 30. travnja 1933. osuđen na trogodišnju tamnicu, dok je Budak 2. veljače 1933. otišao u iznozemstvo.²³ U emigraciji će ostati pet godina, pet mjeseci i pet dana, od čega će veći dio provesti u Italiji.²⁴

U Italiji je bio smješten pretežan dio hrvatske političke emigracije, a tamo su težište svoga djelovanja smjestili i A. Pavelić te, jedno vrijeme, i A. Košutić. Kao revizionistička sila i susjedna zemlja, Italija je bila jedno od logičnih uporišta protujugoslavenske emigracije. Dio povjesničara skrenuo je pozornost na činjenicu da su gotovo svi relevantni hrvatski oporbeni političari tijekom 1932.-1933. promišljali o talijanskoj potpori u rješavanju hrvatskoga nacionalnog pitanja. Potvrdu za takav zaključak pruža i sastanak koji je održan između sedmorice hrvatskih predstavnika i Carla Umilte, talijanskog konzula u Zagrebu. S obzirom na to da je Umiltà poslao izvješće svomu Ministarstvu vanjskih poslova datirano 20. prosinca 1932., može se zaključiti da je toga mjeseca održan spomenuti sastanak na kojemu su s hrvatske strane sudjelovali Maček, Trumbić, Budak, Buć, Košutić i dvije nepoznate osobe. Skupu nisu nazočili predstavnici Pribićevićeve skupine jer je njihov prvak bio „protivnik razbijanja Jugoslavije“.²⁵ Prema dostupnom izvoru, svi su hrvatski predstavnici bili „saglasni oko stvaranja nezavisne Hrvatske“, pri čemu se otvoreno raspravljalo o statusu Dalmacije prema Italiji.²⁶ Ovakvo stajalište upućuje nas na njihovo usuglašeno mišljenje da je potrebna internacionalizacija hrvatskog pitanja i da je njegovo rješenje nužno vezati uz talijansku pomoć, budući da se u Francuskoj i Velikoj Britaniji nije moglo naći odgovarajuće potpore čak ni

²² Opš. Lj. BOBAN, «Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija», *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, II. izd., Zagreb, 1989., 9.-76. ISTI, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1, Zagreb 1974., 87.-97. Budak je, prema Didi Kvaterniku, izrijeком priznao kako je ustaška akcija u Lici (tzv. Brušanski ili Velebitski ustanak) bila izravni povod Punktacijama. (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, n. dj., 213.)

²³ Prema nekim izvorima, u to se vrijeme razmišljalo i o mogućnosti da u emigraciju ode i Trumbić. (Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1, Zagreb 1974., 144., bilj. 178.)

²⁴ Horvat smatra da se na taj korak odlučio «jer je spoznao, da mu u kraljevini (!) Jugoslaviji nije siguran život» (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 512.). Pri donošenju odluke o odlasku u emigraciju, za Budaka vjerojatno nije bila nebitna činjenica da je – kako to ističe V. Rabadan, dramaturg njegova najpoznatijeg romana – policijski progon ugrozio i njegovu odvjetničku karijeru: «...Policija mu je stalno za petama, pa se nikakav klijent ne usuđuje više ući u njegovu kancelariju. On tako ostaje bez kruha, a dva ponovna pokušaja napadaja ubrzavaju njegovu odluku, da se makne iz Jugoslavije, pa na samu Sviječnicu, 2. II. 1933. Budak odlazi u inozemstvo.» (Vojmil RABADAN, «Mile Budak», u: *Mile Budak – Ognjište. Iz Budakovih djela sazdao za pozornicu Vojmil Rabadan*, Zagreb 1941., 81.) Sâm Budak pred jugoslavenskim istražnim vlastima 26. svibnja 1945. izjavljuje kako je i nakon 7. lipnja 1932. na nj bio još dva puta «zasnovan atentat, ali je svaki puta bio osujećen», domećući: «Ali ja uslijed takvih prilika više nisam mogao ostati u zemlji, jer sam uslijed svega bio i pod stalnom policijskom paskom, tako da su se moji klijenti razbježali. Stoga sam se odlučio za emigraciju.» (B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 94.)

²⁵ Enes MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd 1987., 65.

²⁶ Isto.

za ublažavanje diktatorskog režima, a još manje za preustrojavanje ili čak razbijanje Jugoslavije radi stvaranja samostalne hrvatske države. Takvo se shvaćanje može povezati i s budućim Budakovim koracima. S druge strane, držanje talijanskoga konzula upućuje na to da je Italija u svjetlu europskih previranja nalazila dodatne motive u ohrabriranju hrvatskog separatizma.

Nakon boravka u Grazu, Budak je u ožujku 1933. uspostavio vezu s Pavelićem i sa suprugom Ivkom otputovao k njemu u Italiju, u Modenu.²⁷ Krajem ožujka 1933. na Pavelićeve je ruke položio ustašku prisegu te je živio s Poglavnikovom obitelji u Modeni i u Torinu do prosinca 1933.²⁸ Odmah nakon dolaska u emigraciju, pun poleta i optimizma, počeo je politički djelovati.²⁹

Već u prvim mjesecima, do listopada 1933. napisao je knjigu *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu*, koja je objavljena u Youngstownu, Ohio, u svibnju 1934.³⁰ Krajem 1933. ili početkom 1934. po Pavelićevu nalogu Budak se preselio u Berlin, gdje je trebao politički i propagandno djelovati. Tamo je, najprije u Berlinu, a onda u Danzigu, uredio i objavio nekoliko brojeva lista *Nezavisna hrvatska država*, ali je inače postigao skroman uspjeh jer su nacionalsocijalističke vlasti hrvatsku političku emigraciju jedva trpjele nekoliko mjeseci, a onda su joj posve onemogućile rad.³¹ Još u Italiji je pripremio, a u Berlinu je krajem 1933. ili početkom 1934. uredio i objavio almanah *Nezavisna Hrvatska Država Godišnjak 1934*.³² Istodobno je visoko napredovao u ustaškoj hijerarhiji: u nizu imenovanja koje je potpisao tog dana, Pavelić je 6. svibnja 1934. Budaka imenovao poglavnim doglavnikom.³³

Uoči atentata u Marseilleu, Pavelić je Budaka pozvao da se vrati u Italiju, te se on sa suprugom opet nastanio kod Poglavnika u Torinu.³⁴ No, Pavelić i Dido

²⁷ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 94.

²⁸ J. JAREB, «Prilog životopisu...», 30.

²⁹ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 94. i ICT, „Dr. Mile Budak – ustaša srbofob“, *Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva „Njegoš“*, sv. 37, decembar 1976., 35. U ovome članku srpske poratne emigracije piše da je Budak prvih šest mjeseci emigracije proveo u Grazu, živio skromno i tek nakon potrošenih materijalnih sredstva, uspostavio je vezu s Pavelićem. Isti članak donosi podatak da je Budak pomagao Paveliću u uređivanju lista *Ustaša [Vijesnik hrvatskih revolucionaraca]* i „ispevao nekoliko prigodnih pesama koje su stavljene u note i postale ustaške 'koračnice'“. Ako je podatak o «prigodnim pjesmama» točan, onda je riječ o ustaškim budnicama (svibanj 1933). No, očito nije točno da je Budak s Pavelićem vezu uspostavio tek nakon šest mjeseci.

³⁰ Tako J. JAREB, «Prilog životopisu...», 31. Na samoj knjizi nije označeno ni mjesto ni godina izdanja, osim naznake da je riječ o «Izdanju Hrvatskoga Kola u Sjedinjenim Državama [sic!] i Kanadi». Prema Moškovu, ta će knjiga u idućim godinama biti najvažnija literatura za politički odgoj u ustaškim logorima u Italiji. (A. MOŠKOV, *Pavelićeva doba*, 177.)

³¹ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 150.; Branimir JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića [priredio dr. Jere Jareb]*, Cleveland 1982., 75.-78., 97., 223.-230.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», n. dj., 36.; M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 280. i dr.

³² J. JAREB, «Prilog životopisu...», 33.

³³ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 150. Istog je dana poglavnim doglavnikom i začasnim predsjednikom doglavničkog vijeća imenovan Marko Došen, dok je dr. Stijepo Perić postao poglavni pobočnik. (Isto.)

³⁴ James J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism 1927-1937*, New York-London 1987., 254.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 159., 249.

Kvaternik uhićeni su već 17. listopada 1934., osam dana nakon atentata.³⁵ U to je vrijeme ustaška organizacija bila diljem Europe izložena pojačanim progonima i zabranama djelatnosti zbog regicida u Marseilleu, a Pavelić i Eugen Dido Kvaternik, koje je francuski sud u Aix-en-Provenceu osudio na smrt u odsutnosti, nalazili su se u torinskoj tamnici.³⁶

Tri mjeseca nakon marseilleskog atentata, Pavelić je iz zatvora 10. siječnja 1935. imenovao Budaka zapovjednikom svih ustaških logora u Italiji.³⁷ Prema nizu svjedočanstava, Budak se na mjestu zapovjednika nije osobito dobro snalazio. U logorima su zavladaile međusobne podjele, koje su iskazivale i njegove slabosti. Neki izvori govore i o tome da je bio pretjerano popustljiv prema zahtjevima talijanskih redarstvenih vlasti.³⁸ Iako to nije značilo poistovjećenje ustaštva s fašizmom,³⁹ čini se da je i to bio jedan od ključnih razloga zbog kojih je došao u sukob s nizom istaknutih ustaških prvaka, osobito s dr. Branimirom Jelićem i Stankom Hranilovićem.⁴⁰ Radi toga je Budak u veljači 1936. zatražio da bude razriješen dužnosti zapovjednika, ali je Pavelić – koji se tada još nalazio u zatvoru – to odbio.⁴¹ Ipak, u veljači 1937. Pavelić je pristao razriješiti Budaka, te je dužnost zapovjednika logora povjerena Didi Kvaterniku. Po svemu sudeći, tom su se prigodom Pavelić i Budak zadnji put sastali u emigraciji.⁴²

³⁵ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 159.; Georges DESBONS, *U obrani istine i pravde*, Madrid 1983., 34.; J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 236.

³⁶ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 224.-231. i dr. Talijanski Prizivni sud u Torinu odbio je 23. studenoga 1934. francuski zahtjev za izručenje Pavelića i E. Kvaternika, obrazlažući da je atentat na Aleksandra političko, a ne obično kazneno djelo. (G. DESBONS, n. dj., 1983., 31.) Bečki je Viši sud odbio francuski zahtjev za izručenjem dopukovnika Perčevića, te ga je 24. prosinca 1934. pustio na slobodu. (HDA, MUP RH, 013.0/53, Dosje generala Ivana Perčevića, Izjava Ivana Perčevića od 20. listopada 1946. i kasnije dopune i ispravci, 4.)

³⁷ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 194.

³⁸ A. MOŠKOV, n. dj., 123.-126 i dr.; B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, n. dj., 72.-75., 111.-116.; J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, n. dj., 269.-290.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», n. dj., 39.-42.; Muhamed PILAV, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Zapisao i uredio Vlado Pavlinić, Zürich 1996., 20.-27. i dr.; M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, n. dj., 419.-425.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 198.-202., 233.-234. i dr. Na istom je mjestu (575.-579.) objavljen i «Izvjestaj o radu u emigraciji», kojega je 23. lipnja 1938. vodstvu HSS-a podnio Stjepan Marušić, a u kojem se opširno opisuje stanje u logoru pod Budakovim zapovjedništvom.

³⁹ Moškov navodi kako ni Pavelić ni Budak nisu nikad nastupili kao pristaše fašističke ideologije, nego su, naprotiv, u predavanjima u logoru objašnjavali da «svaka čizma nije za svačiju nogu». Također nisu dopuštali strancarenje i napadaje na Mačeka. (A. MOŠKOV, n. dj., 198.-199., 200.-201.)

⁴⁰ Napeti odnosi između Budaka, Jelića i Dide Kvaternika postojali su, čini se, i od ranije.

⁴¹ Pavelićevo odbijanje Budakove molbe za razrješenje dovelo je do pogoršanja odnosa Budakove supruge Ivke i njezine domaćice Mare Pavelić u Torinu, pa je Ivki Budak u srpnju 1936. dopušteno preseliti se u Messinu, gdje ju je Budak s Lipara mogao češće posjećivati. (J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 271.-272.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 41.-42.) Inače, Pavelić i E. Kvaternik bili su u torinskome sudbenom zatvoru do 29. ožujka 1936., kad su prebačeni u duševnu bolnicu u Monaccleriju kraj Torina, odakle je Kvaternik 3. travnja 1936. prebačen u internaciju na Lipare, dok je Pavelić u idućem razdoblju živio u Sieni. (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, 279.)

⁴² J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 289; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 42. Iako je vrlo kritičan i prema Paveliću i prema Budaku, Dido Kvaternik opisuje kako su se sva trojica susreli u

U veljači 1937. Budak se preseljava u Messinu, gdje se od sredine 1936. nalazi njegova supruga Ivka s djecom. Pavelić, pak, živi u Sieni pod strogim nadzorom talijanske policije. Samo dva mjeseca kasnije, u travnju 1937. Budak s obitelji prelazi u Salerno kraj Napulja, gdje će ostati sve do povratka u domovinu.⁴³ Tu se posvećuje književnom radu. M. Jareb smatra kako je «u tom razdoblju Budak napisao autobiografski roman *Na vulkanima*, u kojem je opisao život na Liparima».⁴⁴ Jareb također preuzima ocjenu Ante Kadića da je taj roman objavljen nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, «pod budnim očima Poglavnika», pa se zato Budak poslužio fantastičnim opisima, alegorijama i metaforama.⁴⁵ Iako je, nakon Budakove liparske epizode i tamošnjih prijepora s drugim istaknutim ustašama, takav prikaz nesumnjivo uzbudljiviji, on nije sasvim precizan. Glavno djelo koje je Budak napisao u Messini odnosno u Salerno, jest njegov najbolji i najpoznatiji roman – «Ognjište».⁴⁶ Kako se vidi iz trećega ovdašnjeg pisma Duićevoj udovici, Budak se nadao da će roman izići

kolovoza 1936. u Messini, u povodu Pavelićeva susreta s Trumbićem u Palermu. Budak i Kvaternik nisu bili nazočni tom susretu, ali u njihovim međusobnim odnosima – ni prema Kvaternikovu prikazu – nije bilo nikakve napetosti. (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, 231.-233.)

⁴³ J. JAREB, «Prilog životopisu...», 42.

⁴⁴ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 424.

⁴⁵ Isto, 424.-426.

⁴⁶ Da je Budak tada pisao «Ognjišta» bez ikakve dvojbe potvrđuju njegova pisma udovici S. Duića, koja donosimo u prilogu. Taj roman, a ne roman «Na vulkanima», može biti onaj u kome «nema pod Bogom ništa političkoga» i koji je «iz seljačkoga života, pa mogu biti zadovoljna i mirna čak i pokvarena gospoda, koja sad seljakuju i uzimaju patent na selo!» (Pismo H. Duić od 30. svibnja 1937.) Nasuprot tome, roman «Na vulkanima» nije «iz seljačkoga života», nego već samim svojim naslovom otkriva gdje se njegova radnja zbiva, pa i te kako implicira političku dimenziju. Da je ne samo moguće, nego i vjerojatno, da je na romanu «Na vulkanima» Budak radio još u emigraciji, može se zaključiti i iz toga što je «Ognjište», prema vlastitim riječima, napisao za 43 dana. (Usp. F[ra] S[tanko] PETROV, «Naša patnička nerazorena ognjišta», p. o. iz *Nove revije*, god. 17/1938., br. 5, Makarska 1938., obj. i u: Zvonko MARIĆ [izabrao i priredio], *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, Split 1998., 82.) Rabadan tvrdi da su u emigraciji dovršeni i romani «Na vulkanima, te treći i četvrti dio «Rascvjetane trešnje» (V. RABADAN, «Mile Budak», n. dj., 81.) U svezi s Kadićevom opaskom o Pavelićevim «budnim očima», koje su tobože pratile objavljivanje romana «Na vulkanima», nije također naodmet napomenuti da se roman nije samo u dva sveska pojavio 1941. u nakladi Matice hrvatske, nego je prethodno objavljen kao podlistak središnjega hrvatskog dnevnika, *Hrvatskog naroda*. Najavljen je – posve neuobičajeno za literarne priloge – na prvoj stranici, uredničkim riječima, da osim «umjetničke vrijednosti, koja je prvotna, ovo je djelo ljudski i politički dokumenat prvog reda» (*Hrvatski narod*, god. 3/1941, br. 94 od 17. svibnja 1941., 1.) Objavljivanje romana započelo je sutradan, a njegov zadnji nastavak objavljen je u *Hrvatskom narodu*, god. 3/1941, br. 215 od 17. rujna 1941. Roman «Na vulkanima» je izlazio, dakle, iz dana u dan puna četiri mjeseca, sasvim dovoljno da ga uoče i «nebudne oči». Negativnu književnu kritiku tog doglavnikova romana i tadašnjeg poslanika u Berlinu nekoliko mjeseci kasnije objavio je I. Katušić (Ivica KATUŠIĆ, «Razmatranje u povodu jednoga romana», *Hrvatski narod*, god. 4/1942, br. 388 od 28. ožujka 1942., 2.) Taj prikaz, na žalost, nije uvršten u spomenuti Marićev dvosveščani zbornik o književniku Mili Budaku, za razliku od – također negativne – recenzije književnoga kritičara, svećenika i ujedno državnog dužnosnika, A[ndrije] R[adoslava] GLAVAŠA] BUEROVA, koja je objavljena u Matičinoj *Hrvatskoj reviji*, god. 15/1942, br. 6., Zagreb 1942. (Usp. Z. MARIĆ, nav. zbornik, 336.-339.)

do kraja 1937., ali se on pojavio nešto kasnije, u proljeće 1938.⁴⁷ Nije, dakle, bio zabranjen, iako se u trenutku objavljivanja Budak još nalazio u emigraciji.⁴⁸

Malo nakon toga došlo je do događaja koji je u javnosti snažno odjeknuo, a istodobno je duboko utjecao na položaj ustaškog pokreta, kako njegove emigrantske, tako i njegove domovinske grane: nakon višemjesečnih pregovora između Italije i Jugoslavije, u Beogradu je 25. ožujka 1937. sklopljen sporazum koji su potpisali jugoslavenski ministar predsjednik Milan Stojadinović i talijanski ministar vanjskih poslova Galeazzo Ciano. Taj sporazum, poznat i pod nazivom «Beogradski pakt» odnosno «Uskršnji pakt», predviđao je, između ostaloga i široke mjere kojima je bila svrha paralizirati djelovanje ustaškog pokreta u Italiji.⁴⁹ Zbog toga je 1. travnja 1937. došlo do raspuštanja ustaškog logora na Liparima, te su tijekom travnja pripadnici ustaškog pokreta internirani na liparskim otocima, na Sardiniji i drugim mjestima u južnoj Italiji.⁵⁰

Kako bi se u kontekstu povoljne međunarodne situacije ustaška emigracija dodatno oslabila, jugoslavenski je režim poticao povratak emigranata u zemlju.⁵¹ Prema Stojadinovićevu pouzdaniku, jugoslavenskome redarstvenom izaslaniku, Vladeti Milićeviću, od proljeća 1937. do 26. rujna 1938. u zemlju se vratio 161 pripadnik emigracije, a u inozemstvu ih je ostalo 355.⁵² Ukupno će ih se do polovice 1939. vratiti oko 260.⁵³ Među njima će se naći i dr. Mile Budak, koji je sa suprugom doputovao u Zagreb 6. srpnja 1938.⁵⁴ Jugoslavenski službeni izvori tvrdili su da je nakon Budakova dolaska „naglo skočio povra-

⁴⁷ Prikaz romana u *Nezavisnoj Hrvatskoj Državi* (Pittsburgh) objavljen je već 22. svibnja 1938. (J. JAREB, «Prilog životopisu...», 43.)

⁴⁸ Prema tome, nije u pravu kasniji Budakov tajnik, hrvatski književnik Marko Čović, kad tvrdi da je «Ognjište», unatoč svojoj nepolitičnosti, bilo zabranjeno, a da je «zabrana (...) poništena i 'Ognjište' oslobođeno za prodaju i nesmetano raspačavanje» tek onda «kada je Budak prihvatio amnestiju i stigao u Zagreb». (Marko ČOVIĆ, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, knj. XIV., München – Barcelona 1989., 262., bilj. 15.)

⁴⁹ Članak 4. sporazuma glasio je: «Visoke strane ugovornice se obavezuju da na svojoj teritoriji ne dozvole, niti da pomažu na bilo koji način, ma kakvu delatnost koja bi bila uperena protiv teritorijalne celokupnosti ili postojećeg poretka druge strane ugovornice, ili koja bi bila takve prirode da bi mogla naškoditi prijateljskim odnosima obeju zemalja.» Također je Ciano u pismenom obliku uglavio jugoslavensko-talijansku redarstvenu suradnju usmjerenu na nadzor ustaške emigracije. (Opš. Milan STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970., 459. i dr.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 264.-279.)

⁵⁰ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 281.

⁵¹ Slični su razlozi motivirali i Mačeka odnosno vodstvo HSS-a da podupru povratak emigranata.

⁵² Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938)», *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, sv. 7-8 (1970.), Slavonski Brod 1970., 522.-523. Usp. i B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 281.-300.

⁵³ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1978., 46. Prema podatcima koje donosi M. Jareb, taj broj je nešto veći. (M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 442.) Pilav, koji se u Hrvatsku vratio u listopadu 1937., tvrdi da je više od polovice ustaških emigranata zatražilo povratak kućama te da je vraćanje trajalo do sredine 1939. (M. PILAV, *U ustaškoj emigraciji*, 46.)

⁵⁴ Tako Jareb (J. JAREB, «Prilog životopisu...», 45.). Rabadan navodi da je Budak došao u Zagreb 7. srpnja 1938. (V. RABADAN, n. dj., 81.)

tak“ emigranata iz Italije, uz primjedbu da se time ustaški pokret ne „privodi definitivnoj likvidaciji.“⁵⁵

S obzirom na ugled u hrvatskoj javnosti i položaj koji je u ustaškoj organizaciji imao, Budakov povratak u domovinu važan je događaj u povijesti Ustaškog pokreta pa je interpretiran na različite načine. Naime, karakteristično je da od veljače 1937. do povratka u Hrvatsku u srpnju 1938. nema tragova znatnije Budakove političke aktivnosti, a dosadašnja istraživanja nisu dala konačan odgovor na pitanje o razlozima njegove političke pasivizacije koja je nesumnjivo usko povezana s odlukom o povratku iz emigracije.

Iako se njihova pouzdanost može smatrati prijepornom, važna svjedočenja o tome ostavio je jugoslavenski redarstveni izaslanik V. Milićević. Milićević je Budakovu povratku pridavao posebnu važnost pa je od ožujka 1938. s njim održao nekoliko sastanaka.⁵⁶ Do Budaka je došao preko dr. Ante Bubala. Riječ je o zagrebačkom pravniku koji je emigrirao zajedno s Budakom, prišao Ustaškom pokretu i ubrzo zatim postao povjerljivi doušnik beogradskih vlasti. U prvom izvješću Stojadinoviću, Milićević 14. ožujka 1938. javlja kako je Budak sklon rješenju hrvatskog pitanja unutar Jugoslavije te izražava divljenje Stojadinoviću. Nasuprot tome, Milićević je zabilježio u zapisima koje je sastavio u poslijeratnoj emigraciji, da je njemu nadređeni Stojadinović držao da bi Budakov povratak pridonio „približavanju Hrvata i vlade u Beogradu.“⁵⁷ Milićević najavljuje skori povratak u zemlju i moli za Stojadinovićevu intervenciju da ne dođe do zabrane «Ognjišta», Budakova romana koji uskoro treba izići u nakladi Matice hrvatske. Povratak u domovinu najavljuje i Budakov sin Zvonko, koji živi u Youngstownu, Ohio.⁵⁸ U idućem izvješću, Milićević 25. ožujka 1938. ocjenjuje kako su odnosi između Pavelića i Budaka ohladnjeli još ranije, te se pogledi njih dvojice razilaze u nizu točaka, pri čemu Budak osuđuje terorističke akcije i uže povezivanje s Italijom.⁵⁹ Navodno mu je Budak to isto potvrdio i u travnju 1938., prigodom višesatnog razgovora u Salernu.⁶⁰ Tijekom travnja i svibnja Milićević je još nekoliko puta izvješćivao o tehničkim pojedinostima skopčanima s pripremama Budakova povratka.⁶¹ Na kraju je organizirao i Bu-

⁵⁵ HDA, bilten MUP-a 1938-39, kut. 42. Isti izvor tumači da je „aktivnost Pavelićeve terorističke organizacije“ suzbijena u Belgiji i Njemačkoj s netom pripojenom Austrijom. U Austriji su „poduzete vrlo oštre mjere“.

⁵⁶ M. Jareb pretpostavlja da je važnu ulogu u tome imao Budakov dugogodišnji suradnik i njegov odvjetnički vježbenik, Ante Bubalo, koji je zapravo bio pouzdanik jugoslavenske obavještajne službe. (M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 439.) Bubalo se vratio u domovinu zajedno s Budakom.

⁵⁷ Vladeta MILIĆEVIĆ, *Ubistvo kralja u Marselju*, Beograd 2000., 100.

⁵⁸ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 510.-514.

⁵⁹ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 515.-516 i MILIĆEVIĆ, *Ubistvo*, 104.-106. U posljednjem naslovu Milićević tvrdi da se Budak „zalagao za ustaške revolucionarne ideje, ali se nije slagao sa Pavelićevim terorističkim metodama.“

⁶⁰ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 516.-518.

⁶¹ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 516.-521.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 301.-308.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 44.

dakov sastanak sa Stojadinovićem u sjevernoj Italiji.⁶² Budak je iz Salerna 23. lipnja 1938. jugoslavenskomu poslanstvu u Berlinu uputio dopis kojim javlja da je odlučio sa suprugom i kćerkom Grozdom vratiti se u domovinu. Ujedno moli da njegovoj kćerki Nedi isprave za povratak budu izdane u Gracu, a sinu mu Zvonku u Sjedinjenim Američkim Državama. Dodaje na kraju kako se podrazumijeva da će se u svome radu u domovini poslije povratka «držati u granicama postojećih zakona».⁶³

Milićević i Stojadinović su se nadali da će Budak nakon povratka u domovinu početi akciju protiv Pavelića te oko sebe okupiti «sve frankovce (...) na bazi saradnje sa Beogradom».⁶⁴ U poratnom je saslušanju Budak rekao da se vratio «poslije nedoličnog postupka talijanskih vlasti» prema njemu, a povratak mu je «omogućilo jugoslavensko poslanstvo u Rimu».⁶⁵ Iz toga bi se moglo zaključiti da je taj «postupak talijanskih vlasti» bio glavni razlog njegova povratka. Da pritom nije smatrao kako krši ustašku stegu i prisegu, proizlazi iz njegovih riječi u istrazi u svibnju 1945. da je Pavelić u novim prilikama raspustio logore i pismeno obavijestio pripadnike Ustaškoga pokreta «da se svaki može vratiti u domovinu, ako nije upleten ni u kakav teroristički čin, odnosno ako to neće, Italija će mu dati putnicu da ide u drugo inozemstvo, a ako ni to neće može ostati u Italiji, ona svakome jamči slobodu i mogućnost opstanka».⁶⁶

Uostalom, i sâm je Pavelić, razočaran procesom talijansko-jugoslavenskog zbližavanja, koje ukida mogućnost da se Hrvatska okoristi sukobom dviju država, nakon izlaska iz zatvora 1936. tražio nove putove. U to se vrijeme u Palermu susreo s Trumbićem, pa je iz Trumbićeva izlaganja i niza izvješća koje je dobio iz Hrvatske, zaključio da se Maček konačno odlučio na sporazum s Beogradom. Budući da je već dva puta bio osuđen na smrt u odsutnosti, nije – za razliku od Budaka – mogao ni pomišljati na to da se vrati u Hrvatsku. Radi toga je planirao napustiti Italiju i otići u Švicarsku.⁶⁷ Kad se taj plan izjalovio, preostalo mu je da se pokuša obratiti sve moćnijoj revizionističkoj Njemačkoj.⁶⁸ No, njegov pokušaj u listopadu 1936., da spisom *Hrvatsko pitanje (Die kroatische Frage)* skrene pozornost njemačkih političkih krugova na Hrvate i hrvatsko pitanje, ostao je bez uspjeha: nacionalsocijalistička je Njemačka tada

⁶² B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 308.-309.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 45., V. MILIĆEVIĆ, *Ubistvo*, 106. Vidjeti talijansko izvješće o tom sastanku u prilogu ovoga članka.

⁶³ I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Prilozi (nepagin.)

⁶⁴ «Referat Vladete Milićevića o ustaškoj emigraciji Gospodinu Predsjedniku Ministarskog Saveta Jugoslavije, London», u: B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, (2), 385.

⁶⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 47. bilj. 133.

⁶⁶ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 435.

⁶⁷ J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 289. Iz jednoga jugoslavenskog obavještajnog izvješća (1937.) vidi se da je i Henrietta Duić, udovica Steve Duića, predlagala Paveliću da napusti Italiju kako bi mogao slobodnije politički djelovati. Nakon toga su počele pripreme za organiziranje Pavelićeva bijega iz Italije. (B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, 295.)

⁶⁸ Mađarska je još prije atentata u Marseilleu raspustila ustaški logor na Janka Puzti i onemogućila djelovanje ustaške emigracije, a u bugarsko-jugoslavenskim odnosima ponovno je nastupilo razdoblje zbližavanja. O mađarskom odnosu nakon atentata vidi Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd 1976., 83-91, dok bugarski odnos problematizira Živko AVRAMOVIĆ, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937.*, Beograd 1968., 237-260.

bila snažno zainteresirana za očuvanje i privlačenje cjelovite Jugoslavije u svoju utjecajnu sferu.⁶⁹

U tom je kontekstu zanimljivo analizirati kako Budakov povratak ocjenjuju pripadnici ustaškog pokreta. Mnogi od njih taj su događaj ocijenili nepovoljno. Jedan od prvaka domovinskoga ustaškog pokreta, Ivan Oršanić, i dugo iza rata je tvrdio kako se Budak vratio svojom voljom, bez Pavelićeva znanja.⁷⁰ U polemičkom pismu Vjekoslavu Luburiću, poslanom iz Buenos Airesa 19. svibnja 1962. Oršanić tvrdi kako se neki od istaknutih ustaških emigranata, među kojima i Budak i Mladen Lorković, «nisu bili povratili, da budu Ustaše i rušioci Jugoslavije, nego da se udruže sa većinom, ali je nacionalistički unutrašnji front bio tako jak, da su konačno morali djelovati s njime kao Ustaše».⁷¹ I u ustaškome krugu oko Božidara Kavrana i Vjekoslava Dilberovića, prema Roveru, Budakov je povratak smatran izdajom te se vjerovalo kako je to navodno i sâm Pavelić potvrdio.⁷² Kod pojedinaca je to uvjerenje dovelo do prekida svake suradnje s Budakom.⁷³ Rušinović piše kako je Budakov dolazak u Zagreb u hrvatskim nacionalističkim redovima izazvao veliki nemir i različite prosudbe. Mnogi su to smatrali teškim porazom ustaške organizacije, a možda čak i njezinim slomom. Nagađalo se da su se Pavelić i Budak razišli i da će Budak pristupiti Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS) i tako se odreći zahtjeva za neovisnost Hrvatske. Taj se zaključak izvlačio iz čestih Budakovih susreta s Mačekom. No, bilo je i dijametralno suprotnih procjena, pa tako i onih da će se HSS prikloniti nacionalistima i raskinuti s Beogradom. Krug oko Slavka Kvaternika pobijao je sve glasine, uvjeravajući svoje pristaše da se je Budak vratio u sporazumu s Pavelićem i da nema odustanka od borbe za stvaranje samostalne Hrvatske.⁷⁴

Ako uvjerenje o izdajničkom koraku i nije bilo sveprisutno, nacionalistički su redovi Budakov čin doživjeli kao priznanje poraza, a to je razočaranje stiho-

⁶⁹ Uzaludno je bilo i Pavelićevo upuštanje u ideološka razmatranja o slobodnom zidarstvu, «svjetskoj židovskoj uroti» itd., što su inače bile teme koje se u ustaškim letcima, proglasima i novinama – dakle, publikacijama namijenjenima političkom odgoju i mobilizaciji pristaša – do tada uopće nisu spominjale.

⁷⁰ Ivan ORŠANIĆ, «Moj nacionalizam i ustaštvo», *Republika Hrvatska*, god. 25/1975., br. 101, Buenos Aires, 10. travnja 1975., 55.

⁷¹ Pod pojmom «većina», Oršanić očito misli na HSS. Pismo je sačuvano u Oršanićevoj ostavštini u Buenos Airesu. Zahvaljujemo prof. Kazimiru Kataliniću što nam ga je ustupio za potrebe ovog članka.

⁷² Srećko ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja. Memoari*, Zagreb 1995., 47. Iako se iz emigracije u Hrvatsku vratio u listopadu 1937., a svoj prikaz Budakova povratka očito temelji na dokumentima objavljenima nekoliko desetljeća kasnije, Pilav tvrdi kako se Budak «ponizno previjao pred beogradskim policajcem Miličevićem», kako mu je «na odvratno ponizan način laskao» i kako je njegov povratak zadao «gotovo smrtni udarac ustaškoj organizaciji u emigraciji, ne samo u Italiji[,] nego i u ostalim zemljama, uključivši Sjevernu i Južnu Ameriku. To je ljude vani obezglavilo i demoraliziralo, doživjeli su to kao izdaju vrha.» (M. PILAV, *U ustaškoj emigraciji*, 46.-49.)

⁷³ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 517.-521.

⁷⁴ Nikola RUŠINOVIĆ, *Moja sjećanja na Hrvatsku*, Zagreb 1996., 56.

vima izrazila mlada pjesnikinja Vjera Korsky, u *Lirici hrvatskih sveučilištaraca*, koju je uredio kasniji Budakov tajnik, Marko Čović.⁷⁵

S druge strane, Branimir Jelić objašnjava Budakov povratak rezultantom nekoliko čimbenika: razočaranjem u talijansko držanje, potrebom da se težište političke borbe prenese u domovinu i teškim položajem svih ustaša u internaciji, pa i samoga Budaka.⁷⁶ Ne upušta se u ocjenu je li do tog povratka došlo bez Pavelićeva znanja ili s njime, ali ni na koji način ne aludira na Budakovu neloyalnost ili izdaju. Jednako tako, Dido Kvaternik, koji s Budakom nije bio u idiličnim odnosima i koji se u svojim poratnim člancima nije ustezao negativnih ocjena o svojim mnogobrojnim sudrugovima, ne spominje nikakvu Budakovu neloyalnost.⁷⁷ Neki istaknuti pripadnici Ustaškog pokreta tvrdili su da je upravo Pavelić poslao Budaka u domovinu. Tako je, kako proizlazi iz zapisnika o njegovu saslušanju pred jugoslavenskim komunističkim vlastima, dopukovnik Ivan Perčević 1938. i 1939. u nizu pisama ustaškim pouzdanicima tvrdio kako je Pavelić poslao Budaka u domovinu, da poveže ustaški pokret s HSS-om.⁷⁸ Slično tvrdi i Moškov. Prema njemu, Pavelić je smatrao kako je došlo vrijeme za prebacivanje ustaške djelatnosti u zemlju pa on «prebacuje težište svoga rada u zemlju sa svrhom da stvori i razgrana ustašku organizaciju. U njegovo je ime u zemlji nastupao dr. Mile Budak, koji je pokrenuvši list 'Hrvatski narod' počeo oko sebe, odnosno Pavelića, okupljati pojedince i grupe osobito mladih ljudi pod starom parolom uspostave nezavisne hrvatske države».⁷⁹ Kad

⁷⁵ Pjesma Vjere Korsky «*Povratak starih ratnika*» glasi: «Vraćamo se – no nemojte nas osudit, / mi smo danas samo rukovet slomljenih sjena. / Zaboravite ono, što klicasmo odlazeći, ponizno danas priznajemo: bitka je izgubljena. // Vinuli smo se nad oblake realnog neba / u proljetnom cvatu najljepših poleta. / Jedne su nas burne noći našli / slomljenih krila podno najnižih goleta. // I nemojte misliti, da smo vam lagali, / iako vam donijeli nijesmo obećavanu pobjedu. / Ništa ne boli više raspršenu vojsku, / neg kad joj mjesto lovora braća dobacuju objedu. // Ali, jer ipak ste u nama nekoć gledali / najveću nadu, apostole, ratnike, / mi i sad još ponosno dižemo glave, da nas cijenite – bar kao patnike. // Za nas, stare vojnike, odsviran je konac boja / i mir, što boli ko najveća sramota. / Mi, što smo htjeli milijune oživjet, doživjeli smrt smo još za života. // Sada je na vama mladima i na djeci vašoj, / da se dovinete onom, što nama je slomilo krila. / Nemojte, da se u povijest vjekova zapiše: / veliki oci – djeca su sićušna bila. // Vraćamo se – no nemojte nas osudit, / mi smo danas samo rukovet slomljenih sjena. / Počnite iznova, vi sada padajte dalje, / stari vam vele: još nije bitka izgubljena.» (*Lirika hrvatskih sveučilištaraca* [uredio Marko Čović], Zagreb 1939., 57.-58.)

⁷⁶ B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, 122.-125.

⁷⁷ Štoviše, reproducirajući Pavelićevo pripovijedanje o razgovoru s Trumbićem, E. Kvaternik napominje kako je Budak zanosno i naивно, a svakako malo brzopleto («odviše književno») i samog Trumbića nazvao – ustašom. E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapazanja*, 233.

⁷⁸ Na pitanje istražitelja o razlozima Budakova povratka u domovinu, Perčević najprije odgovara: «Nije mi ništa u vezi s time poznato, a imao sam dojam da je on otišao iz Italije mimo volje Pavelića». No, kad ga istražitelj suoči s pismima koja je pisao 1938./39. i u kojima se nalazi dijametralno suprotna tvrdnja, pokušava se izvući, pa kaže: «Ja se ne mogu sjetiti da sam to nekome pisao, ali ako sam i pisao[,] mislim da sam time htio pred ustašama možda stećeni loš dojam o tome opravdati, a to je bilo i moje lično mišljenje. Međutim nikada ništa konkretno o tome nisam saznao.» (HDA, Fond: MUP RH, 013.0/53, Dosje generala Ivana Perčevića, Izjava Ivana Perčevića od 20. listopada 1946. i kasnije dopune i ispravci., 86.)

⁷⁹ A. MOŠKOV, n. dj., 180. Ocjena da je došlo vrijeme za premještanje borbe u domovinu odnosno da se «težište ustaškog rada nalazi sada u domovini» izražena je i u pismu koje je

su kasnije nastale glasine da su Budak i svi ostali povratnici počinili izdaju, Budak je, prema Moškovu, te glasine oštro opovrgnuo, «pozivajući se na Pavelića», koji se o tome, izgleda, nije izjašnjavao.⁸⁰ I Vladimir Židovec Budakov povratak ocjenjuje slično Moškovu. U saslušanju pred jugoslavenskim istražnim tijelima, Židovec je 6. travnja 1947. izjavio kako se Budak smatrao prvom ustaškog pokreta u domovini »te da je njega dr. A. Pavelić baš u tu svrhu iz emigracije bio poslao kući».⁸¹

Pavelić se u svojim uspomenu ne osvrće na Budakov povratak. No, neki podatci ukazuju na to, da je on u to vrijeme zagovarao pojačanu djelatnost u domovini. U Pavelićevoj poruci iz srpnja 1938. ističe se: „U domovini je potrebna čim veća djelatnost u radu, jer je po naravi stvari poslije pada diktature težište borbe u domovini“.⁸² Slijedi opis načina djelovanja u domovini koji podrazumijeva pojačavanje akcije na ustrojavanju nezavisne hrvatske države, a za takvu potrebu najbolje su mogli pridonijeti značajnija imena ustaša-povratnika, koji su spadali u okosnicu nacionalističke inteligencije.

Kao što postoje različita gledišta na Budakov povratak ustaškim redovima, tako su i u publicistici odnosno historiografiji različite ocjene o tome je li se Budak u zemlju vratio u dogovoru s Pavelićem ili bez njegova znanja.

Šime Balen drži da je Pavelić nakon sporazuma Ciano-Stojadinović uputio u Jugoslaviju veći broj ustaša, a među njima posebno «političke radnike» (Budaka, Lorkovića i sl.), «koji su se u Hrvatskoj povezali s Kvaternikom, «križarima» i klerofašistima, pa čak i s mnogim funkcionarima Mačekove Hrvatske seljačke stranke».⁸³ Petrinović, čini se, u cjelini prihvaća prosudbe koje proizlaze iz Milićevićevih izvješća Stojadinoviću, pa smatra kako je došlo do Budakova «razlaza s Pavelićem» i kako se Budak «tada odrekao svega onoga za što se zalagao kao ustaški emigrant», te je «politički kapitulirao».⁸⁴ F. Jelić-Butić na pitanje o Pavelićevoj ulozi u Budakovu povratku ne daje konačan odgovor, ali smatra kako je «teško održiva tvrdnja» da su se istaknuti ustaše vratili prema Pavelićevu nalogu, iako se ni to ne može isključiti. Ona ocjenjuje da su u sklopu povratka ustaša u domovinu svi zainteresirani čimbenici imali svoje interese. Pavelić je želio ojačati ustašku djelatnost u zemlji, Stojadinović i beogradska vlada htjeli su oslabiti ustašku emigraciju, a računali su i na to da

dopukovnik Ivan Perčević 8. listopada 1937. uputio Marijanu Šoli na Lipare. Pismo je palo u ruke jugoslavenskim vlastima te je priloženo Perčevićevu dossieru nastalom nakon 1945. (HDA, Fond: MUP RH, 013.0/53, Dosje generala Ivana Perčevića, Izjava Ivana Perčevića od 20. listopada 1946. i kasnije dopune i ispravci.)

⁸⁰ Isto. To karakterističniji je postupak priređivača navodnoga Moškovljeva rukopisa. Ne navodeći potkrpepe ni izvora za svoju tvrdnju, Požar piše o Budaku: «...Boravi u ustaškim logorima, a 1938. se vraća u zemlju, bez dogovora s Pavelićem». (A. MOŠKOV, n. dj., 14., bilj. 34.)

⁸¹ Ljubo BOBAN, «Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama», *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, II. izd., Zagreb 1989., 319.

⁸² Ante PAVELIĆ, „Kroz pismohranu Ustaškog pokreta. Temeljne misli o ustaškom pokretu“, *Ustaša*, 2. siječnja 1944., 3.

⁸³ Šime BALEN, *Pavelić*, Zagreb 1952., 23.

⁸⁴ I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, 72.-76.

će povratak ustaša dovesti do razbijanja hrvatskoga nacionalnog pokreta. Napokon, i Maček je želio umanjiti snagu i utjecaj ustaškog pokreta.⁸⁵ Ban Savske banovine je također smatrao kako je Mačeka, osim osobne naklonosti prema Budaku, vodila želja da «onemoguću zagrebačku frankovačku grupu, koja mu zadaje dosta brige i poteškoća».⁸⁶ Ne upuštajući se potanje u ocjenu mogućih razloga, J. Jareb se zadovoljava konstatacijom da su prilike za ustaše u Italiji nakon sporazuma Stojadinović – Ciano postale vrlo teške, očito smatrajući da je to bilo presudno za Budakovu odluku o povratku.⁸⁷ Za razliku od ostalih pisaca, N. Kisić-Kolanović, ne navodeći izvora, smatra kako je Maček «priželjkivao suradnju s Budakom kako bi oslabio radikalnu nacionalnu grupu oko S. Buća».⁸⁸

Ako se analiziraju okolnosti u kojima je došlo do Budakova povratka te njegovo kasnije političko i javno djelovanje, najuvjerljivijim se čini zaključak M. Jareba da je Budak u pregovorima s Miličevićem i Stojadinovićem bio neiskren i da je u svemu tome imao vlastitu računicu.⁸⁹ Ta je računica imala i osobnu odnosno obiteljsku, ali i političku dimenziju. Povratkom u Hrvatsku Budak se mogao nastaviti baviti odvjetništvom, te tako osigurati egzistenciju obitelji.⁹⁰ No, povratak u domovinu značio je i njegov povratak na velika vrata u hrvatsku književnost.⁹¹ Na tom je području očito imao iznimno velikih ambicija.⁹² Istodobno je mogao nastaviti širiti svoje političke ideje i organizirati Ustaški pokret u domovini.

⁸⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 46.-47.

⁸⁶ Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 1, 449., bilj. 53. Boban precizira kako se pod pojmom «frankovci» u izvorima obično misli «na ono što se obično podrazumijevalo pod ustaštvom», iako između pojma ustaše i frankovci postoje određene razlike. (Isto, sv. 2., 269., bilj. 172.)

⁸⁷ J. JAREB, «Prilog životopisu...», 42.

⁸⁸ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković ministar urotnik*, Zagreb 1998., 29. Iako su i ranije postojale značajne razlike između Paveličevih i Bučevih pristaša, do konačnog razlaza među njima došlo je već 1937./38. (Opš. M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 510.-512.)

⁸⁹ Usp. M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 439.-441.

⁹⁰ Iz faksimila pisma koje je odvjetnik dr. Mile Budak 9. siječnja 1939. uputio fra Stanku Petrovu, vidi se da je tada sjedište Budakove odvjetničke pisarnice bilo u zagrebačkoj Jurišićevoj ulici, br. 3. (Z. MARIĆ, *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, 97.)

⁹¹ Zahvaljujući društvenoj klimi i tadašnjem odnosu snaga u Matici hrvatskoj, s pravom je mogao računati na to da će zalaganjem Filipa Lukasa, Blaža Jurišića i dr. postati jednim od ključnih odbornika Matice. Budak, naime, nije brisan s popisa članova-radnika Matice hrvatske ni nakon odlaska u emigraciju. (Usp. popis članova-radnika u: *Izvještaj Matice Hrvatske za godinu 1935.*, Zagreb 1936., 53.) Lukas je, kako svjedoči Pavao Tijan, skoro objavljivanje «jednog romana poznatog hrvatskog pisca Mile Kresine» najavio na Matičinoj godišnjoj skupštini još prije Budakova povratka u domovinu. (Pavao TIJAN, «Razbuktała duša. Iz mojih sjećanja na Milu Budaku», u: Z. MARIĆ, nav. zbornik, sv. 2, Split 2000., 174.) Iza pseudonima «Mile Kresina» jasno se krije Mile Budak koji će kasnije i objaviti roman-grozd *Kresojića soy*, kojemu je *Kresina* naslov jednoga dijela.

⁹² Prikazujući njegovo djelo, ugledni je književni kritičar Ljubomir Maraković ocjenjivao da je «Ognjište» Budakov romaneskni vrhunac, dodajući: «Pa ipak znam iz privatnog razgovora da pisac ima još i daljnjih osnova u tom smjeru.» (Ljubomir MARAKOVIĆ, «Ognjište», *Hrvatska prosvjeta*, 26./1939., br. 1-3, Zagreb, lipanj 1939., 97.)

Odmah nakon dolaska, Budak se susreo s Mačekom. Prema opisu predsjednika HSS-a, Budak mu je u prvom susretu priznao da je emigrantska politika jedan veliki promašaj i da je jedina ispravna politika upravo ona koju vodi Maček. Na Mačkov je poticaj rekao da je upravo došao kući radi toga, da to kaže svojim pristašama.⁹³ Slično se Budak, prema Mačeku, držao i tri tjedna kasnije kad su se opet sastali u Kupincu. Do razlaza između njih dvojice je došlo tek prigodom trećeg susreta koji se dogodio u vrijeme sudetske krize, kad se Budak navodno zauzeo za naslanjanje na Njemačku i Italiju, dok je Maček bio uvjeren da će iz sukoba koji je na pomolu, kao pobjednik izići Velika Britanija.⁹⁴ J. Jareb je još 1959. upozorio na Mačekovo pojednostavljivanje tadašnjih hrvatskih i europskih prilika, sugerirajući da takav postupak zorno pokazuje netočnost njegova prikaza susretâ s Budakom.⁹⁵ O pravim razlozima njihova razlaza postoje uvjerljivija svjedočenja.⁹⁶ Budak je poratnoj istrazi rekao kako ga je Maček ljubazno primio, ali je «nakon nekoliko duljih razgovora [...] vidio da je on već otišao mnogo dalje od 'zagrebačkih punktacija' priklanjajući se Beogradu».⁹⁷ Moškov je u istrazi izjavio suglasno Budaku da je Maček bio ljubazan, ali je među njima došlo do razlaza, jer je Maček «poslije drugog ili trećeg» susreta «dao do znanja da će ići u Beograd, što je Budak osuđivao».⁹⁸ I Slavku Kvaterniku je, kako ovaj navodi u istrazi, Budak pripovijedao da je Mačeka odvrćao od sporazuma s Beogradom, a napose od podjele Bosne i Srijema.⁹⁹ I sâm je Maček 1960., u razgovoru s M. Žigrovićem, izjavio da je 1938. došlo do konačnoga političkog razlaza između njega i Budaka, što je posljedica Mačekove «konačne odluke» da «Hrvatsko pitanje riješi(m) unutar jugoslavenske države».¹⁰⁰

U pravu je, dakle, M. Jareb, kad zaključuje kako je Budak u razgovorima s Mačekom nastupao kao predstavnik određene političke skupine, a ne kao osoba koja bi se odrekla svega onoga za što se zalagala u ustaškoj emigraciji.¹⁰¹

Nema potvrde za tezu da je Budak odluku o povratku u domovinu donio zbog sukoba s Pavelićem ili čak zbog osude Pavelićeve političke taktike.¹⁰²

⁹³ Vladko MAČEK, *Memoari*, Zagreb 1992., 120.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires 1960., 58.-59. Kasnije je u tome bio još rezolutniji, usp. J. JAREB, «Prilog životopisu...», 46.-48.

⁹⁶ Zanimljiva je – iako nedovoljno uvjerljiva – Jelićeva ocjena da je Maček Budaka primio hladno jer je u međuvremenu dobio nepovoljna izvješća o njegovu djelovanju na Liparima (B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, n. dj., 125.). U to je vrijeme Jelić bio u Americi, a Budaka nikad više nije susreo pa se ne može smatrati svjedokom.

⁹⁷ Lj. BOBAN, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1964., 269.

⁹⁸ Isto. Usp. ISTI, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 2, 183.-184.

⁹⁹ ISTI, *Sporazum Cvetković – Maček*, 269., bilj. 179.

¹⁰⁰ Mladen ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju. Eseji, članci i razgovori*. Knjižnica Hrvatske revije, knj. XXVIII., Barcelona – München 1986., 253.-254.

¹⁰¹ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 518.

¹⁰² U razgovoru sa Žigrovićem, Juraj Krnjević se 1960. suglasio s ocjenom, koju su navodno izložili Lovro Sušić, Milovan Žanić i Mladen Lorković, da je Budak «već u emigraciji došao u sukob s Pavelićem, jer je s mladim Kvaternikom naišao na prve tragove Rimskih ugovora. To je, navodno, bio jedan od razloga, da se povratio u domovinu». (M. ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju*, 323.-324.)

Već od jeseni 1938. i početkom 1939. on obilazi hrvatske zemlje i okuplja odnosno organizira pristaše.¹⁰³ Lucijan Kordić opisuje kako je posjetio Mostar i agitirao među bogoslovima, koji se osjećaju «poneseni i bačeni u jednu novu budućnost».¹⁰⁴ U ožujku 1939. posjećuje i Bačku te s ustaških pozicija nastupa u Subotici.¹⁰⁵

Napokon, o tome zašto je Budak donio odluku o povratku može se zaključivati i iz njegova ponašanja do 10. travnja 1941. Suprotno nadama beogradskog režima, pa i vodstva HSS-a, da je povratkom u domovinu demonstrirao svoj razlaz s ustaštvom, i da je time «politički kapitulirao», Budak odmah nakon povratka u Zagreb započinje politički djelovati, i to aktivnije nego što je to činio u bilo kojem prijašnjem razdoblju svog života. Pritom, on ni u jednom trenutku ne dovodi u pitanje Pavelićevo vodstvo, niti poduzima bilo koji korak koji bi vodio slabljenju Ustaškog pokreta.¹⁰⁶ Naprotiv, on je nastavio održavati kontakte s Pavelićem, u mjeri u kojoj su oni bili mogući.¹⁰⁷ Iako mu se, nakon što je pao u ruke jugoslavenskim komunističkim vlastima, moglo odgovarati da konstruira svoj sukob s Pavelićem, Budak u saslušanju u Odjeljenju zaštite naroda (OZN-a) 24. svibnja 1945. tvrdi kako je njegovo «razmimoilaženje» s vodećim ljudima NDH nastupilo tek «u vrijeme kapitulacije Italije».¹⁰⁸ Ni u svojevrsnome istražnom elaboratu, koji je 26. svibnja 1945. napravio za potrebe OZN-e ili javnog tužiteljstva, Budak ne spominje nikakav svoj sukob s Pavelićem, niti odstupanje od Pavelićeve političke strategije i taktike, nego svoj povratak u domovinu objašnjava «nedoličnim postupkom talijanskih vlasti» prema njemu osobno. U istome dokumentu objašnjava da je Pavelić nakon sporazuma Ciano – Stojadinović ustašama u Italiji poručio kako se mogu vratiti u domovinu, ako to žele. Budaku je, pak, dao nalog, da svakog emigranta o tome pojedinačno sasluša i o sastavi zapisnik.¹⁰⁹

S druge strane, praktično svi izvori i sve historiografske ocjene suglasni su da je nakon povratka Budaka i ustaških emigranata u domovinu naglo po-

¹⁰³ Bez ikakva je temelja tvrdnja M. Pilava da je Budak samo nekoliko dana nakon povratka iz emigracije došao u Sarajevo i tamo održao «narodni zbor», na kojem je agitirao za Stojadinovića, jer ga je Stojadinović «upotrijebio kao instrument za razbijanje Mačekovih redova u Bosni i Hercegovini». (M. PILAV, n. dj., 49.) Nasuprot tome, poznato je da su Budak, S. Kvaternik i drugi prvaci domovinskoga ustaškog pokreta, prema Pavelićevu napatku, u predizbornoj agitaciji 1938. pozivali svoje pristaše da glasuju za Mačekovu listu, «jer od dva zla valja birati manje».

¹⁰⁴ Lucijan KORDIĆ, *Fragmenti jednoga života*, Chicago 1994., 37.

¹⁰⁵ M. ČOVIĆ, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, 263.

¹⁰⁶ Pritom nije bez značenja okolnost da je Budak, prema Jeliću, smatrao kako mu u Ustaškom pokretu pripada prvo mjesto uz Pavelića, «a zapravo i na samog Pavelića je bio ljubomorani.» B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, 209.-210.

¹⁰⁷ Prema Didi Kvaterniku, Pavelić je iz emigracije domovinskoj grani ustaškog pokreta slao napatke, ali su poruke koje su dobivali Budak, Kvaternik, Žanić i drugi bile «samo općenite naravi». (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, 24.)

¹⁰⁸ I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, Prilozi: Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g., nepagin.

¹⁰⁹ Taj istražni elaborat, sastavljen na 24 paginirane stranice, kao faksimil donosi I. PETRINOVIĆ u Prilozima knjige *Mile Budak – Portret jednog političara* (nepagin.). Njime se pri objašnjavanju ove epizode obilno koristila i F. Jelić-Butić.

rasla snaga ustaškog pokreta.¹¹⁰ Sâm Budak nalazi se u žarištu tih aktivnosti. Osim širenja ustaških ideja, on organizira pripadnike domovinskoga ustaškog pokreta, a njegov glavni pothvat nesumnjivo je pokretanje tjednika *Hrvatski narod*. Prvi broj tog tjednika pojavljuje se 9. veljače 1939., a list je utrnuo 1. ožujka 1940., zbog zabrane Šubašićeva režima.¹¹¹ Sve brojeve *Hrvatskog naroda*, koji sve snažnije i otvorenije kritizira Mačekovu politiku sporazumijevanja s Beogradom i zalaže se za uspostavu neovisne Hrvatske, kao glavni urednik potpisuje upravo Budak.¹¹² Zbog toga će ga vlasti Banovine Hrvatske i zatočiti 27. veljače 1940.¹¹³

*

Tri pisma koja objavljujemo, dr. Mile Budak je iz Italije uputio Henrietti Duić, udovici Steve Duića, uz Stjepana Sarkotića i Ivu Perčevića jednog od najvažnijih organizatora prve hrvatske političke emigracije koja se ustrojila u Austriji i Mađarskoj neposredno nakon osnivanja Kraljevstva SHS.¹¹⁴

Duića je Budak vjerojatno upoznao tek nakon odlaska u emigraciju, kad se nepuna dva mjeseca zadržao u Grazu, gdje je živjela obitelj Duić. I nakon što je Budak iz Graza otišao, a isto tako i nakon misteriozne smrti Steve Duića 1934. u Karlovy Varyima, veze između obitelji Budak i Duić su se nastavile budući da je Budakova kći Neda u glavnome štajerskom gradu nastavila školovanje.¹¹⁵ O Henrietti Duić pronalazimo kod Krizmana jedno izvješće, koje su sastavile jugoslavenske vlasti. U njemu se navodi da Ministarstvo unutarnjih poslova ima „pouzdana obavještenje da je udova pukovnika Duića prilikom svoga nedavnog boravka u Italiji, u julu ili avgustu o. g. (1937., op. a.), sastala se sa dr. Pavelićem i obavestila da istaknutiji članovi emigracije smatraju da bi on trebao što pre napustiti Italiju i nastaniti se u nekoj zemlji iz koje bi ponova mogao da razvije delatnost. Šta je odlučeno nije poznato ali je posle toga počelo pripremanje za organizovanje Pavelićevog begstva iz Italije. Udova pukovnika Duića služi emigrantima kao kurir. Ona neobično mrzi Srbiju i Srbe jer smatra da su oni krivi za smrt njenog muža i uvek traži priliku da se osveti. Politički ne igra nikakvu ulogu ali kao oruđe može da bude kao vrlo opasna.“¹¹⁶

¹¹⁰ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 45., 47.-50. i d.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 310.-324. i d.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 48.-51.; Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, 278.-283.

¹¹¹ U isto je vrijeme zabranjena i zagrebačka *Srpska riječ*.

¹¹² J. JAREB, «Prilog životopisu...», 49.

¹¹³ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 49.

¹¹⁴ Pisma se nalaze u bečkom Kriegsarchivu, ostavštini Steve Duića, pod naslovom “Briefe von dr Mile Budak aus der Emigration in Italien an Frau Henriette Duić, Graz. Originale an Neda Poock, geb. Budak, Waterloo, Iowa USA.“

¹¹⁵ U pismu koje je Vladeta Miličević uputio Stojadinoviću 17. svibnja 1938. navodi se kako će se Budak vratiti u domovinu u lipnju ili srpnju, kad mu kći Grozda završi školu u Salernu, te ujedno u sklopu priprema za povratak moli izdavanje vize za Nedu koja se školuje u Grazu i Zvonka, koji je u SAD-u. (Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka...», 518.-520.

¹¹⁶ B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, 295.

Iako su pisma pisana u proljeće 1937., dakle, 14-15 mjeseci prije Budakova povratka u domovinu, pa se mora dopustiti mogućnost da je u međuvremenu kod njega nastupila određena promjena za koju, međutim, nema nikakvih dokaza, iz njih se ipak može zaključivati o nekoliko važnih činjenica. Prvo, da je Budak odmah nakon što je prestao biti zapovjednikom ustaškog logora na Liparima, grozničavo prionuo literarnom radu, pokušavajući nadoknaditi ono što je prethodnih godina na tom području propustio; drugo, da se – bar dotad - nije tužio ni na kakav «nedoličan postupak talijanskih vlasti» koji bi ga naveo na povratak u Jugoslaviju; treće, da je živio vrlo siromašno i da neimaština nesumnjivo nije bila među zadnjim razlozima pri donošenju odluke o povratku; četvrto, da je već u proljeće 1937. (dakle, prije kontakta s V. Milićevićem) donio odluku da najkasnije u jesen, početkom «sljedeće školske godine» nešto u svome životu promijeniti, budući da je «svakako [...] sigurno, da dugo ja neću ostati samo gost bez posla i u zaklonu, jer nijesam rođen, da živim na ovaj način»; peto, da je i u toj situaciji prema vodstvu HSS-a zadržao ironično stajalište, što donekle rasvjetljava njegov kasniji odnos prema Mačeku i HSS-u, te, najvažnije, šesto, da je došao do zaključka kako se s Italijom «više ne može politički zajednički raditi», i sedmo, da Budak nije «politički kapitulirao», tj. nije napustio ideju uspostave neovisne hrvatske države, niti je okrenuo leđa Ustaškom pokretu, nego je ostao na starome političkom stajalištu: «...kako bilo da bilo – mi idemo svojim putem, pa što Bog dađe i sreća junacka!»

PRILOZI

1.

Messina, 12. travnja 1937.

Milostiva gospodjo!

Jedva smo dočekali, da Stevo¹¹⁷ stigne, a kada stiže – dodje baš na najveći “ruml”¹¹⁸ i neprilike. Sve je u gibanju, a napose sam ja bio skoro cijelo vrijeme odsutan. On će Vam već ili pisati ili pripovijedati o novim prilikama, koje su sada ovdje za nas nastale, a ja Vam sa svoje strane mogu reći samo toliko, da nas nije ništa iznenadilo, a kamo li zaprepastilo, jer smo već vrlo dugo spremni na svake promjene. Kada je ono gospodja Anka meni pisala o političkim prilikama, koje se spremaju, i mi smo bili vrlo dobro upućeni, što se sprema i sve smo vidjeli, gledajući, posve naravno, drugim očima, nego li su to gledali naši znanci, a možda čak i prijatelji iz Zagreba. S toga, kako rekoh: - nas ne zateče ne-pripravne beogradski sporazum između Italije i Jugovine, baš kao ni njegove posve prirodne posljedice, koliko se odnose na nas lično i na našu narodnu politiku.

¹¹⁷ Stevo Duić mlađi, rođen 1913., stariji sin Steve Duića.

¹¹⁸ Njem. Rummel - strka, ludnica.

Medjutim, kako bilo da bilo – mi idemo svojim putom, pa što Bog dade i sreća junačka! Mi ovaj čas, milostiva gospodjo, uopće ne znamo, kako stojimo kod Vas sa računom za Nenicu,¹¹⁹ osim što znademo, da smo u – velikom deficitu. Molim Vas, da nam ne zamjerite. U velikoj smo neprilici, jer se novac ne može slati, ali izrabljujemo svaku zgodu, da pošaljemo bar ponešto, pa Vas molimo, da uvažite bar tu našu dobru volju. Nadamo se, da će nešto stići od Mile,¹²⁰ a nešto možda i iz Amerike,¹²¹ pa Vas molimo, milostiva gospodjo, da budete strpljivi (kao i dosada vazda i u svakom pogledu), bar da svrši taj razred, a slijedeće ćemo školske godine već vidjeti, kako ćemo moći i što ćemo učiniti i s njome i s nama samima. Svakako je sigurno, da dugo ja neću ostati samo gost bez posla i u zaklonu, jer nijesam rođen, da živim na ovaj način. Nema nikakove dvojbe, da se je ova zemlja i u ovim najtežim časovima pokazala prema nama savršeno lojalnom, jer nije popustila ni na najupornijim srpskim zahtijevima, da nas ponizi ili u bilo kome pogledu uništi. Kada je već nužda njezine vanjske politike zahtijevala, da se sa Beogradom sprijatelji, onda je i prema nama zadržala najprijateljskije držanje, koliko joj to takova politika dopušta, a to znači – u svakom pogledu, osim, što se više ne može politički zajednički raditi. Kako će dugo ovo trajati – ovo “prijateljstvo”! - o tome će skora budućnost reći svoju, a što ćemo i kako ćemo i mi, i to ćemo za koji mjesec odlučiti.

Ja sutra odlazim malko na sjever, gdje ću živiti sam, dok po svršetku školske godine ne stignu za mnom Ivka¹²² i Grozdica,¹²³ pa ne zamjerite ni Vi ni Nenica, što vam se medjutim možda ne ću moći javljati, a medjutim, milostiva gospodja primite moj najodaniji rukoljub, sa pozdravom od moje žene, Mariju¹²⁴ srdačan pozdrav, a Nenicu mnogo pusica.

Odani Vam

Budak

¹¹⁹ Budakova kći Neda, koja se udala za Krešimira Puka, sina ministra dr. Mirka Puka i tajnika hrvatskog poslanstva u Berlinu u vrijeme kad je Budak bio poslanik (2. studenoga 1941. – 23. travnja 1943.).

¹²⁰ Vjerojatno Budakov sinovac, liječnik dr. Mile Budak.

¹²¹ U SAD-u je u to vrijeme već živio Budakov sin Zvonko. Inače, hrvatski su iseljenici u brojnim prigodama skupljali novac i tako pomagali djelovanje hrvatske političke emigracije.

¹²² Budakova supruga.

¹²³ Budakova kći Grozda.

¹²⁴ Mario Duić, rođen 24. 6. 1915. u Brünnu, mlađi sin Steve Duića.

2.

14. svibnja 1937.¹²⁵

Vrlo poštovana milostiva gospodjo!

Ivka mi je već pred nekoliko dana poslala Vaše cij. pismo od 3. o. mj. zajedno sa Neninin listom od 2. o. mj. kao i sa Stevinim od istog datuma time da ja odgovorim i u njezino i u svoje ime. Oprostite mi, što sam malko zategao u izvršivanju te svoje ugodne dužnosti. Radim neke stvari, pa sam onda, doista toliko zaokupljen samo odredjenim mislima i tim odredjenim poslom, da ne dospijevam ni na što drugo, jer mi se sve čini, da – gubim nenaknadivo vrijeme.¹²⁶ A Vi sami znate, i nije nužno, da Vas napose uvjeravam, koliko ja inače želim, da se ne ogriješim ni u kome pogledu o pažnju, veliko poštovanje, a i zahvalnost, koju osjećam prema Vama.

Prije svega, mimo svega i, smio bih reći, čak i umjesto svega drugoga, moram dati oduška i u svoje i u Ivkino ime našem neizmjernom veselju, što ste se odlučili, da Vi dovedete našu curicu. Uz sve ovo, što Vi dosada učiniste i što neprekidno činite za nas, vjerujte mi, ne možete nam učiniti većega veselja nego da dodjete sa Nedicom. Bez ikakvih velikih i kićenih fraza – vjerujte mi, da je tako! Nenica spominje u svom listu, da bi tu Vašu osnovu eventualno mogao pomrsiti dolazak Vašega gospodina brata. Molim Vas, milostiva, na svaki način i bezuvjetno udesite, da Vas ništa ne bude smetalo, jer ne samo, da Vas mi neizmerno želimo vidjeti, da Vam tako uzmognemo sve reći, što se niti ne da napisati, te da ujedno želimo, da se i Vi malko otresete svojih svagdanjih briga, muka i tuga, već – mi Vas i trebamo. Ovo nije rečeno samo kao špekulacija, da Vas tako lakše dobijemo, da dodjete. Doista ne. Ja imamo toga toliko, što sada u našem životu i odlučno i neodgodivo, da se apsolutno moram s Vama porazgovoriti, jer ćete nam Vi moći mnogo toga učiniti, - nadam se – bez ikakvih poteškoća za sebe. Molim Vas, da dobro razumite i onda svakako, bezuvjetno, bez obzira na bilo kakove male zapreke, koje se dadu prebroditi – do skoroga i, ako Bog da, sretnoga vidjenja!

Ivka se već osjeća mnogo bolje, no još je uvijek – moli Vas ona i ja u njezino i svoje ime! - ispričajte, što Vam se ne javlja. Drži, da je bolje – tako ona bar veli – da zasada ona nikome ne piše, a skoro ćemo se i tako viditi, pa će Vam se onda napripovijedati.

¹²⁵ Mjesto iz kojeg je Budak poslao ovo pismo, nije naznačeno. No, iz teksta se vidi da se preselio iz Messine u neko manje mjesto. Kao što je spomenuto, riječ je o Salernu kraj Napulja.

¹²⁶ Budak očito misli na pisanje romana «Ognjište». Da je taj roman doista napisan u Salernu, potvrdio je i Vojmil Rabadan (V. RABADAN, «Održi Budakova 'Ognjišta' (Film, dramatizacija, opera, novele)», *Hrvatski narod*, 4/1942, br. 329, 18. siječnja 1942., 11.-12. Rabadan je tvorac jedne od dviju dramatizacija «Ognjišta» i, kako navodi na istome mjestu, svoju je dramatizaciju dovršio 1939., dok je pisac druge Tito Strozzi, koji je svoju verziju okončao 1941. Rabadanova je dramatizacija objavljena kao izvanredno izdanje Matice hrvatske za 1941., a iz tiska je izašla početkom 1942. (Usp. *Hrvatski narod*, 4/1942., br. 337 od 28. siječnja 1942., 7.)

Stevo nam se je opširno javio. On je tako divan dečko i echter Profesor!¹²⁷ Kolosalan je. Ja mu odavlen ne ću odgovarati (jer je pametnije, da korespondiram na što manje strana), pa Vas molim, da mu Vi izvolite izručiti najsrdačnije pozdrave i zahvalu na sjećanje i ujedno, još jednom naše žaljenje, što je morao onako naglo od nas oputovati. Grozdi je pisao posebno vrlo zlatno pismo i ona mu je odgovorila, te mi Ivka piše, da prilaže taj njezin odgovor, da ga ja dalje pošaljem, no ona ga je, nažalost, zaboravila priložiti listu. Ako mi ga pošalje, spremi ću ga.

Nadam se, da će Ivka i Grozdica ovdje biti već oko 10. lipnja (juna), pa ćemo se moći lako smjestiti, dok vas dvije dodjete, jer Nenina škola, ako se ne varam, svršava mnogo kasnije, a svakako čekam od nje točnu obavijest, kada će biti gotova, da se znamo ravnati. Ovdje je vrlo lijepo. Mjesto nije veliko ali je ugodno: dosta zraka, dosta mora, a drugo si sve treba "namalati", no dok je vjere i dobre volje, sve je dobro!

Neni ovaj put samo pusica, a slijedećeg ću joj puta pisati posebno. Neka bude jako, jako marljiva i neka ne misli – na tenis. Najsrdačniji pozdrav Stevi i Mariju, a Vi milostiva gospodjo, izvolite primiti od Ivke mnogo, mnogo toplih pozdrava, a odani rukoljub od iskreno Vam odanog

N. B. Da li ste dobili što od Jozefa ili sestre mu?

3.

30. svibnja 1937.

Milostiva gospodjo!

Najsrdačnija hvala na Vašem cijenjenom listu od 23. o. mj.

Vrlo sam Vam zahvalan, što ste svakako odlučili, da ćete našu malu curicu dopremiti, a ne će biti upravo nikakova nesreća, ako budete morala uslijed svojih posjeta eventualno odgoditi za koji dan svoj dolazak. Glavno je da dodjete, a drugo – kako Bog dade.

Martinovo pismo primih. Vrlo me zanima, ako dodje Jozef, da nam potanko napiše o svim kućnim prilikama, za koje znade, da je nužno, da ih znadem. Osim toga: želio bih svakako, da jedan moj roman bude tiskan čim ga pošaljem (svakako prije konca ove godine, jer ga, nažalost, moram isto prepisivati na stroju, a kako tome nijesam virtuozno vješt, to će me stajati više i truda i vremena, nego li me stoji samo pisanje. Što je još najglavnije: kada pišem, pišem sa ljubavlju i sa zanosom; a kada budem prepisivao, ljutiti ću se, što uzimljem kruh kakvoj maloj tipkačici!)

¹²⁷ Njem. «echter Professor» - pravi profesor.

U romanu nema pod Bogom ništa političkoga, pa ne može biti zaplijenjen, osim ako budu plijenili s toga, što sam ja autor. To bi bio jedan dokaz više, da braća nemaju prava, da viču na Monarhiju, jer ona nije tako daleko išla!¹²⁸

Svakako bi mi bilo najmilije, da dodje Jozef ovamo, jer bi onda on, eventualno, mogao već ponijeti rukopis.

Nikada nijesam ni znao, da je Grivičić¹²⁹ pisao, pa Vas lijepo molim, ako je ikako moguće, da mi pribavite i ponesete kopiju njegova lista ili bar sadržaj da doznate. Ako nije moguće ni jedno ni drugo – hvala Bogu. Svakako bih želio, da on dozna, da list nije stigao.

Martin bi bio vrlo sretan, kada bi bile takove prilike, da može radije danas nego sutra - kući, no ovako su to, nažalost, samo puke priče. Principielno je na to vazda spreman, ako prilike zahtijevaju, odnosno – kako rekoh, ako bi prilike i samo dopuštale. Išao bi tamo, gdje bi bio najpotrebniji i najkorisniji.

Ja inače sada vrlo marljivo pišem, pa mi vrijeme divno prolazi, a ja se nadam, da je i korisno upotrijebljeno. Vederemo.¹³⁰

Konačno sam dobio Grozdin list za Stevu, pa neka mu ga Nenica prevede i pošalje. Ne znam, kako sada Ivka sa svojim zubima, no inače – tako! Najsrdačnije Vas pozdravlja. Nenici će njezin ćačko pisati slijedećeg puta, a sada joj šalje mnogo pusica, u nadi, da marljivo uči.

Skoro Vas zaboravih umoliti, da ne mislim, da bi bilo probitačno išta pisati o mome romanu, nego samo usmeno i to pod diskrecijom, jer ne bismo učinili dobro, da se unapred o tome govori. Kad izidje iz tiska, biti će dosta vremena, da se i govori i – ako baš hoće, da ga zabrane, što ja ipak ne predviđjam.¹³¹ Ta u eri smo tako – uspješnoga sporazumijevanja, da ne će i na naš kulturni rad nasrtati! Ovo je malko i ironično – dopuštam! – no u Evropi bi bilo doista posve naravno i logično. Osim toga je iz seljačkoga života, pa mogu biti zadovoljna i mirna čak i pokvarena gospoda, koja sada seljakuju i uzimlju patent na selo!¹³²

Najsrdačniji pozdrav dečkima, a Vama, milostiva gospodjo, rukoljub od iskreno Vam odanoga

¹²⁸ Budakov roman «Ognjište» nije bio zaplijenjen. Ne zna se na što je mislio V. Rabadan, kad je u *Hrvatskom narodu* ustvrdio da se «Ognjištu» zbog ideološko-političkih razloga ne samo pokušavala umanjiti vrijednost, nego i to da je «bilo čak i zaplijenjeno.» (V. RABADAN, «Odrzi Budakova 'Ognjišta'», n. dj., *Hrvatski narod*, 4/1942, br. 329, 18. siječnja 1942., 11.-12.)

¹²⁹ Leonardo (Leo) Grivičić (Perušić, 1891. – Buenos Aires, 1948.), zagrebački veletrgovac i industrijalac, od mladih dana pripada pravaškim krugovima. Novčano i politički pomagao ustaški pokret.

¹³⁰ Talijanski: Vidjet ćemo.

¹³¹ Kao što je spomenuto, Budakov se roman «Ognjište» pojavio u proljeće 1938., još prije piščeva povratka u Hrvatsku.

¹³² Jasna ironična aluzija na vodstvo Hrvatske seljačke stranke!

4.

Generalni inspektor javne sigurnosti Ettore Conti obraća se šefu policije: „Put u Italiju njegove ekscelencije Stojadinovića“, Pisa, 26. lipnja 1938.¹³³

Na nedavnome putu njegove ekscelencije Stojadinovića u Italiju jedan je razgovor, koji je Stojadinović vodio s poznatim gosp. Budakom u Villa d'Este,¹³⁴ a koji se tiče hrvatskih političkih bjegunaca u Italiji, bio od ne male važnosti.

Kao što sam već prenio u svojim prethodnim izvješćima ekscelencija Stojadinović pokazao je nesumnjivo zanimanje za nagovor gosp. Budaka da se vrati u domovinu. I to sigurno zbog onoga što su učinili Budakovi prijatelji koji su ga pokušali gurnuti u prvi plan, kako bi mu pripremili teren za njegov budući politički uspon.

Stoga je njegova ekscelencija Stojadinović naložio Kom. Milićeviću da dovede Budaka kako bi mu objasnio da on dobronamjerno gleda na njegov povratak u domovinu te mu obećava da će olakšati njegov povratak koji bi mu osigurao miran život i unosan posao. Budući da je Budak, kako je već poznato, prihvatio povratak u domovinu, njegova je ekscelencija Stojadinović pokazala želju da s njime razgovara, što se i dogodilo u Villi d'Este, do koje sam doveo gosp. Budaka jednim potpuno privatnim putem.

Koliko sam saznao od Kom. Milićevića i ponajviše od gosp. Budaka, s kojim imam povjerljiv odnos, njegova se ekscelencija Stojadinović, nakon što je saznao razloge zbog kojih je Budak napustio Zagreb, zadržao na pitanjima unutarnje politike, Mačekovih aktivnosti i posebice hrvatskih političkih bjegunaca u Italiji.

Što se tiče unutarnje politike, Budak ima namjeru pozabaviti se pitanjem, je li moguće utjecati na Mačeka, čiji je on bliski prijatelj, kako bi ublažio njegovu opoziciju prema vladi, i kako bi ga okrenuo prema Rimu u pitanjima vanjske politike. Uostalom, Budak je otvoreno izjavio kako on zbog očitih razloga ne može odmah otvoreno ući u Stojadinovićevu stranku, iako podržava njene političke smjernice, ali je bez oklijevanja potvrdio da će kao i uvijek uporišta njegove politike biti:

- 1) borba protiv komunizma
- 2) čvrsto usmjerivanje prema Rimu radi sve čvršće suradnje s Italijom, budući da u tome prepoznaje apsolutni interes Jugoslavije i posebice Hrvatske.

Osim gore navedenih točaka, Budak je razgovarao i o situaciji hrvatskih izbjeglica u Italiji (i to u skladu s onim što mi je više puta rekao) te o mogućnostima njihova povratka, pri čemu bi se dala obuhvatna amnestija. Čini se da

¹³³ Tekst izvornika na talijanskom jeziku u: Teodoro SALA, „Italijanske baze hrvatskog separatizma (1929-1940)“, *Prilozi*, br. 14-15, Sarajevo 1978., 273-274.

¹³⁴ Villa d'Este je hotel na jezeru Como.

je pri tome pitanju naišao na odgovor koji će sve njih (izbjeglice) uvjeriti da se odluče na povratak. Čini se da je pri tom pitanju odmah naišao na pristanak Predsjednika, koji je, uzevši u obzir navedene razloge, izjavio da će željena amnestija biti priznata (no isključujući odgovorne za ubojstvo kralja kao i njihove suradnike), te je zadužio gosp. Budaka da pripremi uredbu u dogovoru s gosp. Milićevićem.

Ispada da se je razgovaralo i o situaciji gosp. Pavelića, kako bi se ispitalo, može li se išta učiniti za njega te ostvariti kontakte, no čini se da se je prepoznala nemogućnost toga, jer samo kada sin dođe na prijestolje, može pomilovati ubojice kralja Aleksandra. Čini se da je srdačan razgovor koji je dugo potrajao, zadovoljio obojicu, kao što sam mogao primijetiti iz izjava gosp. Budaka i onoga što mi je rekao Kom. Milićević.

Gosp. Budak, koji je izuzetno zahvalan talijanskim vlastima za primljene povlastice i koji se smatra iskrenim prijateljem Italije, već je sve uredio za svoj odlazak koji će se dogoditi u prvoj polovici lipnja. On će odmah dobiti potrebne dokumente za povratak i sigurno će ga Kom. Milićević pratiti do granice, ali možda čak i do Zagreba, kako bi se izbjegla i najmanja neugodnost.

Na kraju dodajem, da se gosp. Budak odlučio na povratak bez prethodnoga dogovora s gosp. Pavelićem, s kojim nije u dobrim odnosima i koji sigurno ne zna ništa o Budakovoj odluci.

U vezi s ovim priopćenjem, obećajem kako ću u slučaju da saznam još neke novosti, njih odmah priopćiti.

5.

KRALJEVSKA BANSKA UPRAVA SAVSKE BANOVINE¹³⁵

ODELJAK ZA DRŽAVNU ZAŠTITU

STR: POV-BR:1245/38

9. jula 1938. g.

Zagreb.

Predmet: Političko gibanje povodom dolaska dra Budaka,

MINISTARSTVU UNUTRAŠNJIH POSLOVA

Odelenje za državnu zaštitu,

BEOGRAD.

Čast je izvijestiti, da je Uprava policije u Zagrebu dostavila sledeće:

„Dolazak Dra Budaka kakogod se je već dulje vrijeme očekivalo, ipak je izazvao najveći interes cjelokupne javnosti. Prije svega u javnosti kako u najši-

¹³⁵ HDA, grupa VII, Inv. br. 944.

rim krugovima, tako i u političkim, raspreda se pitanje: zašto je došao natrag, te pitanje uslova, pod kojima se je mogao vratiti.

Može se reći, da vlada gotovo jednodušno mišljenje – osim možda kod najzadrtijih frankovaca - da hrvatska emigracija nema više šta da radi u inozemstvu, jer da joj je ponestalo ne samo mogućnosti rada, nego da je izgubila i svoj *raison d'etre*. I sami radikalni hrvatski krugovi priznavaju da je politika zbližavanja Jugoslavije s Italijom i Njemačkom u velikoj mjeri podrezala kri-la hrvatskoj emigraciji, koja je time izgubila gotovo mogućnost slobodnoga kretanja. Osim toga ističe se gotovo jednodušno na svim stranama da rezultat ilegalnoga rada u inozemstvu nije zadovoljavajući, već da je sve to naprotiv pokazalo potrebu vraćanja na teren legalne politike, a povratak dra Budaka da to najbolje dokazuje, jer su svi uvjereni da je on definitivno udario tim putem.

Što se tiče uslova, pod kojima se Budak vratio, tu ima raznih glasina, a najraširenija je da je Budak dao obvezu da njegovo djelovanje neće biti upereno protiv integriteta države dok neki opet šire glasinu, da se je Budak uopće odrekao političkog djelovanja.

U pogledu Budakove orijentacije karakteristična je izjava Dra Buća,¹³⁶ što ju je učinio jučer na jednu primjetbu, da je došao „njihov“ Budak. Buć je odgovorio – „E, ne zna se još čiji je on!“

Kod svih političkih grupa nastao je veliki interes za pitanje kamo će se Budak opredijeliti. Jer i ako je po svom „političkom porijeklu“ frankovac, to na pr. na Prilazu goje ipak nadu,¹³⁷ da će ih dr. Budak – ako ništa drugo, a to barem posjetiti i kod njih se informirati o političkoj situaciji.

U tom je pogledu zanimljiva izjava Većeslava Vildera,¹³⁸ koji je baš dan pred svoj polazak u Prag izjavio: „ako se Budak vrati, onda lako nama. On je u velikoj cjeni kod Mačeka“. Na svaki način mora se istaknuti da okolina Prilaza ne pridaje Budaku odviše veliku važnost, ali oni misle, da bi za njih ipak bilo bolje ako bi Budak kod njih bio makar i samo mali oficir nego da je kod Frankovaca general. Pogotovo se vjeruje da sam Maček priželjkuje saradnju dra Budaka, kako bi time znatno oslabio grupu oko Buća.

Ljudi oko „Nezavisnosti“¹³⁹ najviše očekuju od Budaka i među prvima, koji su se najavili za posjet bili su Buć i Landikušić,¹⁴⁰ koji se nadaju da će Budak ući

¹³⁶ Stjepan Buć (Orašac 1888.-München 1975.), bivši narodni zastupnik iz redova HSS-a, koji tijekom 1938. osniva malobrojnu skupinu političara oko lista *Nezavisnost*. Zagovara hrvatski organski nacionalizam, oštro kritizira politiku HSS-a, simpatizira fašizam i nacional-socijalizam, a uz to izražava negativan sud o kapitalizmu, liberalizmu i marksizmu. Do 1940. u vezi s Pavelićem. Za vrijeme NDH izvan političkog života.

¹³⁷ Kako je dr. Vladko Maček stanovao u Prilazu, pojmom «Prilaz» označavalo se vodstvo HSS-a.

¹³⁸ Većeslav Wilder (Litomysl 1878.-London 1961.), jedan od vodećih ljudi Samostalne demokratske stranke, koji je podržavao vezivanje s Mačekom i, kasnije, obostrani ulazak u Cvetkovićevu vladu.

¹³⁹ Tjedno glasilo Bućeve skupine koje je izlazilo u Zagrebu od 1938. do 1940.

¹⁴⁰ Dr. Stjepan Landikušić, glavni i odgovorni urednik tjednika *Nezavisnost*.

u njihovo vrhovno vijeće u nadi da bi s imenom Budakovim mnogo dobili kod gradskog pučanstva pa će svakako nastojati, da ga predobiju za sebe.

Kod Vladka Radića¹⁴¹ i njegovih ljudi takodjer se pokazao interes za Budaka, Oni izražuju mišljenje, da je u današnjoj situaciji u gradovima ime Budak mnogo veća marka od imena Maček. Sinoć je kod Vladka Radića održana tim povodom sjednica, pa je odlučeno, da Joe Matošić¹⁴² podje kod Budaka i da ispita što i kako on misli, pa da vidi ne bil i se možda dalo privući ga na Radićevu liniju. Izgleda međjutim, da je Joe Matošić najnepodesnija ličnost, što ju je Radić u tu svrhu mogao izabrati.

Narodni Socijalni Blok održao je sinoć sjednicu glavnog odbora pa je među ostalom raspravljen i taj povratak dra Budaka. Ocijenjeno je, da je Budak apsolutno karakteran čovjek i da bi vrijedilo s njim razgovarati. Odlučeno je da ga jedan član Glavnoga odbora posjeti i to što prije te da ga informira o pokretu i ciljevima Bloka.

Opće je mišljenje da bi naša unutarnja politika dobila novi snažniji impuls u slučaju, da se Budak odluči za bilo kakovu političku akciju. Tu se doduše ističe, da Budak prije nije igrao nikakovu važniju ulogu u našem političkom životu, ali prilike koje su nastale stvorile su mogućnost upravo za njegovu političku karijeru. Jedino, što svima smeta to je neizvjesnost i nesigurnost na koju će se stranu Budak okrenuti.“

Prednje se dostavlja s molbom na znanje.

Po ovlaštenju bana

BANSKI INSPEKTOR – ŠEF ODELJKA

¹⁴¹ Vladko Radić (Zagreb 1905.-Zagreb 1970.), najstariji sin Stjepana Radića, jedno vrijeme blizak Paveliću.

¹⁴² Joe Matošić (Zadar 1890.-Zagreb 1966.), u to vrijeme Matošić će obnoviti zagrebački tjednik *Hrvatski borac*, koji krizitizira Mačekovu politiku i zalaže se za izbornu apstinenciju. Stranice tjednika upućuju na pripadnost „hrvatskom nacionalističkom pokretu“.

SUMMARY

NEW CONTRIBUTIONS TO MILE BUDAK'S BIOGRAPHY ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR

Despite high numbers of studies concerning the Ustasha Movement (Ustaški Pokret UP), there are still open questions on this issue. The focal point of authors interest in this article is Mile Budak's return to the homeland in 1938, an event that strongly resounded. On his coming to home from Italian emigration, he reactivated own political career. He began to take a more active role in public political life as editor of the daily newspaper *Hrvatski narod* during which he emerged as the leader of the UP's branch in Croatia. After return to Zagreb, Budak supported the leading position of the Croat Peasant Party, (Hrvatska seljačka stranka, HSS) for a while. Shortly afterwards he rejected cooperation with the HSS because of different political views. In fact, the authors show how Budak used Italo-Yugoslav rapprochement for his literary work, describing his poor living condition in emigration, and confirming his commitment to the idea of an Independent Croatian State in spite of manoeuvring in accepting overture with Yugoslav government officials. According to their research, there is no evidence about tense relations between Budak and Ante Pavelić, who was the leader of the UP. This article is supplemented with five documents, including one which was published before but is now for the first time translated from Italian into Croatian. Of four documents, there are three private letters from Budak written in Messina, Italy.

Key words: political emigrées, Ustasha movement, Ciano-Stojadinović agreement.